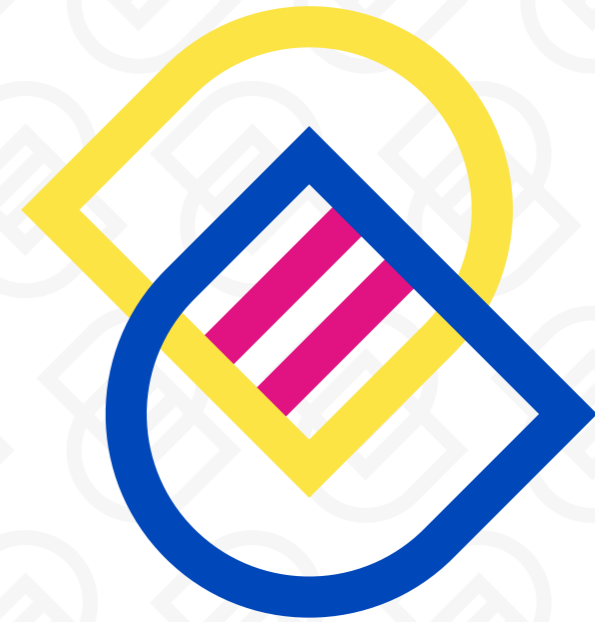

**_EL CATALÀ A LA FRANJA: MI-
NORITZACIÓ HISTÒRICA I SUBS-
TITUCIÓ EN TEMPS REAL**

Natxo Sorolla

**Càtedra de
Drets Lingüístics**

© 2023 NATXO SOROLLA

Directors:

VICENTA TASA FUSTER

RAFAEL CASTELLÓ COGOLLOS

Edició:

ISBN: 978-84-0937-521-9

Natxo Sorolla.

(Pena-roja, Matarranya, 1980)

És doctor en sociologia per la Universitat de Barcelona. En l'actualitat és professor a la Universitat de Saragossa, i ha estat docent i investigador en diferents universitats (URV, UOC, UAB, Universitat de Perpinyà, UB). Ha desenvolupat recerca sociològica amb un programa de recerca centrat en els marcs teòrics i l'anàlisi empírica en sociologia, la cultura, l'anàlisi de xarxes i el llenguatge. Ha publicat diversos articles en revistes d'alt impacte, ha coordinat recerques sobre llengua i societat a la Franja, informes sobre la situació de la llengua, i és membre del comitè de redacció de la revista Treballs de Sociolingüística Catalana.

EL CATALÀ A LA FRANJA: MINORIT- ZACIÓ HISTÒRICA I SUBSTITUCIÓ EN TEMPS REAL

AUTOR:

Natxo Sorolla

Síntesi

El llibre s'ha estructurat en tres capítols. En el primer hem explorat el procés de històric de **construcció del territori i de la llengua** al que contemporàniament coneixem com a Franja, les raons històriques per les que el català es parla a la **Franja**, l'ús escrit i de **prestigi** que s'ha fet històricament de la llengua, així com la seua denomina tradicional de **català**, i la incorporació molt **contemporània** de la denominació pejorativa de **xapurriau**, molt lligada a la seua **pèrdua d'estatus**. En el segon capítol hem tractat els debats polítics contemporanis a Aragó, i hem distingit tres etapes: una primera de recuperació de les institucions democràtiques els anys 80 i **lent reconeixement** de la diversitat lingüística els anys 90; una segona amb canvi de rumb dels conservadors cap a posicions **secessionistes** i contràries a les polítiques lingüístiques favorables al català, que clou amb **dues lleis de llengües** diferents en menys de quatre anys; i una tercera amb una **institucionalització** de polítiques lingüístiques favorables al català, no lliure de **tensions**. Finalment, en el tercer capítol hem aprofundit en la situació sociolingüística de la Franja a la llum de les dades quantitatives. I també hem observat un canvi molt evident entre la situació dels **anys 90**, amb una **hegemonia social** del català com a llengua vernacle, a canvis molt clars en l'actualitat, especialment al nord del territori, i en general entre la població jove, pel trencament de les dinàmiques d'ús del català entre aquells que familiarment parlen català. Esta visió històrica ens permet situar contemporàniament el català a la Franja com a **llengua amenaçada**.

INTRODUCCIÓ

El text que presentem a continuació fa una radiografia de la situació actual del català a la Franja. Amb este objectiu, intenta complementar-la també amb una visió històrica, per tal d'entendre l'origen del context actual. De vegades la perspectiva té l'abast d'unes dècades, i de vegades, d'uns segles. També incorporem una visió intencionadament prospectiva, per tal de preveure com pot evolucionar la situació sociolingüística les properes dècades.

En el primer capítol es fa una presentació sobre l'assentament del català al territori segles enrere, la percepció que els propis parlants en tenien, i l'evolució al llarg del temps, que explicaria la situació actual. En estos apartats posem cert accent en la denominació, la filiació i l'estatus de la llengua, com a símptomes de la vitalitat de la llengua. Tanquem el capítol amb els debats sobre la delimitació i el nom del territori.

En el segon capítol tractem els debats polítics al voltant del reconeixement del català a partir de la constitució de la Comunitat Autònoma d'Aragó, amb la distinció de tres etapes: una primera de reconeixement de la diversitat, una segona de polarització política, i una tercera amb la institucionalització tensa de la llengua.

En el tercer capítol revisem la situació sociolingüística del català a la Franja. També distingim tres etapes a partir dels estudis demolingüístics disponibles: una primera amb hegemonia social de la llengua, una segona amb l'aparició d'índicis que indiquen un procés de substitució, i una tercera que referma la situació de llengua amenaçada per al català a la Franja.

Finalment, tanquem el llibre amb unes conclusions que destaquen la situació d'amenaça del català a la Franja, i proposa situar l'ensenyament en el centre de les polítiques lingüístiques aragoneses per a revertir la substitució lingüística.

Notes sobre el text

La intenció del llibre és compilar en una única obra informacions sobre la Franja que hem treballat, des de la vessant històrica, política i legislativa, i social. D'una altra manera la informació es manté dispersa, sense actualitzar i, en alguns casos, sense publicar. Hi ha, per tant, textos originals, textos actualitzats

o adaptats, i textos dispersos publicats en obres parcials. Este llibre recull continguts originals, i altres d'adaptats i actualitzats dels següents textos:

- Part de les contextualitzacions sobre la llengua i el territori del Capítol I, dels debats polítics fins 2015 del Capítol II, de la revisió de la situació sociolingüística de les dues primeres etapes del Capítol III, i de les Conclusions, són textos adaptats de la meua tesi doctoral (Sorolla, 2016).
- Bona part de la recerca sobre les denominacions de la llengua a la Franja són originals, però ha estat molt útil les recerques citades, i les pistes dels autors que nombrem.¹
- La tercera etapa sociolingüística del Capítol III és un text adaptat del resum de la meua tesi i altres estudis que vaig fer a la revista Arts (Sorolla, 2019).
- Bona part de l'actualitat política i sociolingüística contemporània veu dels meus apunts al bloc *Xarxes socials i llengües* (<https://xarxes.wordpress.com/>) i els reculls de premsa que faig a lafranja.net
- Part de les referències que faig a la construcció històrica de la llengua (i el territori) són de la ressenya que vaig fer del llibre de Guillermo Tomás Faci (Sorolla, 2022).

Aprofito estes notes sobre el text per a agrair el suport del meu entorn, que en part ha fet possible el text que teniu entre mans (o a la pantalla). La meua formació sociolingüística i la recerca doctoral ha estat molt ben acompanyada per una ment privilegiada, F. Xavier Vila. Moltes informacions les haig extret de la recerca d'investigadors amb qui també he pogut compartir molt bons

¹ La recerca en documentació històrica no és el meu camp, i hi haig arribat per la necessitat d'entendre l'actualitat sociolingüística de la Franja. Multitud de referències bibliogràfiques que explico m'han estat molt útils com a font de dades secundària, perquè registren i sintetitzen informació clau per a l'objectiu del text, i em porten a descobrir noves fonts de dades. No només les cito per a facilitar la consulta per altres investigadors, si no també com a agraïment als investigadors que han ajudat a formar els múscles dels gegants sobre els que podem atàllar més lluny. Però a més, altres investigadors m'han donat pistes i consells que m'han estat molt útils, i que es fan més difícils de referenciar.

moments: Maite Moret, Javier Giralt, Ramon Sistac, Josep Espluga, Guillermo Tomás, Hèctor Moret, Artur Quintana, Chabier Gimeno. Fernando Romanos, Germán Ferrer, Lluís Rajadell, Alberto Gasquet, Juan Pablo Martínez... I bona part de les hores que haig dedicat a la recerca les haig robat a la meua família: tant a l'Ana, com a la Pilar i a Joaquín, i a qui està per vindre. Gràcies a tots!

Primera part

**LA FRANJA: HISTÒRIA, LENGUA,
I TERRITORI**

1.1. La llengua de la Franja

1.1.1. Català: la llengua històrica (s. XI-XV)

A la Franja hi ha constància escrita de la presència de la llengua catalana des del segle XI (Rabella i Ribas, 2013), i a partir del segle XIV es consolida com a llengua preeminent en la documentació, enfront del llatí (Giralt Latorre, 2019; Giralt Latorre & Moret Oliver, 2018, 2019; Moret Coso, 1998; Moret Oliver & Giralt Latorre, 2022; Tomás Faci, 2020). En estes dates el català és també la llengua que adopta per exemple la cancelleria a la Corona d'Aragó, és la llengua majoritària en les poblacions orientals d'Aragó, és la llengua de les institucions locals i, així mateix, el rei la usava per dirigir-se a les autoritats locals, distingint clarament entre poblacions de llengua catalana i poblacions de llengua aragonesa.

Amb tot, en l'administració existien (ja) conflictes lingüístics per la distribució de l'aragonès i el català (Frago Gracia et al., 1991; Segura Malagó & Tomás Faci, 2008; Tomás Faci, 2011, 2020). Per a Tomás Faci (2020) les llargues discussions sobre les tries lingüístiques a les Corts d'Aragó² són tan reiterades que acaben per formar part del ritual parlamentari de confrontació entre les elits catalanòfones i aragonesòfones, fins al punt que Montesquieu les menciona a les *Cartes perses*:

«He sentit a dir que [en 1610], havent un rei d'Aragó convocat els estats d'Aragó i Catalunya, es dedicaren les primeres sessions a decidir en quina llengua s'havia d'escriure tot allò que es proveís. Va ser molt violenta la contesa, i mil vegades s'haurien separat si els estats no haguessin imaginat una sortida, que fou que la pregunta es posés en llengua catalana i la resposta en la d'Aragó» [Traducció d'Esplugas (2009a)]

Les discussions sobre l'ús de la llengua en el passat evidencien el seu valor identitari i, com a exemple, l'elit aragonesòfona mostra així l'oposició a la

² Vegeu també González (2007, 2009).

catalanoparlant, i també a la castellana, amb qui també manté relacions de conflicte. Abans del compromís de Casp (1412), amb la introducció d'una dinastia castellana, el català a Aragó es troba en un moment àlgid. A partir d'aquesta data s'inicia un procés de castellanització, i a partir de la segona meitat del segle XVI minva la producció en català, fins la supressió dels furs (1704), en què ja quedaven pocs espais on el català es continuara usant per escrit a la Franja (Moret Oliver, 2020; Quintana, 2006; Quintana i Font, 2003). Amb tot, la llengua va mantenir l'hegemonia en l'ús col·loquial local fins el segle XX, i la denominació de «català» ha estat la més estesa i estable al llarg de la història.

La primera referència al glotònim dels parlars de la Franja, és a dir, les mencions explícites al nom de la llengua que coneixem són de mitjans del segle XVI, són exògenes a la Franja, però es fan tant des de la banda aragonesa com de la catalana. L'any 1555 Hernando de Aragón y Gurrea, arquebisbe de Saragossa i virrei d'Aragó, escriu a *Historia de Aragón* que

«el reino de Valencia habla catalán, y hasta oy en día todo lo que está en frontera de Cataluña y Valencia, los aragoneses como Monçón y su tierra y Fraga y Favara, Maella, La Torre del Conde, Fresneda, Valderrobres, Vinazeit [sic], Fonespalda, Monroy y Aguaviva y toda aquella tierra, con la de Teruel que confrontaron Valencia, todos hablan los aragoneses catalán, y los catalanes fronteros Aragón ni palabra» (Tomás Faci, 2016).

De l'altra banda, Cristòfor Despuig diu el 1557 a *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*:

«En Aragón tant com afronta lo regne ab Catalunya y València, no parlen aragonès sinó català tots los de la frontera, dos y tres llegües dins lo regne, que dins Catalunya y València, en aquesta frontera no y à memòria de la llengua aragonesa» (Giralt Latorre, 2012).

Estes mencions al «català» com a llengua dels pobles de la Franja se succeïxen en els segles posteriors, sense aturar-se en cap moment històric. I de fet, el coneixement del castellà ha de ser molt pobre durant molt de temps,

perquè ben entrat el segle XVII les autoritats d'Arenys de Lledó (Matarranya) demanen al bisbat de Tortosa que es predique en català perquè

«moltes personas de dit poble, en particular dones i minyons i alguns hòmens, no entenen enterament la llengua castellana conforme la catalana que tots universalment, com té dit, la entenen bé, per lo que judica que serà més convenient i del servei de Déu que es predique en català» (Querol Coll, 2016; Moret Coso, 2020).

1.1.2. Llemosí: a debat l'estatus i la denominació (S. XVI-XIX)

Quan s'observa l'ús de denominacions diferents per a referir-se a un mateix parlar poden posar-se en dubte quatre qüestions distintes. Una és l'estatus de la llengua, relacionat amb les ideologies lingüístiques sobre el seu prestigi, la seua puresa, la seua legitimitat d'ús en diferents àmbits, etc. Una segona qüestió és el glotònim, que es refereix a la denominació, o denominacions, que es dona a la llengua. Una tercera està relacionada amb la delimitació, això és, els límits de la llengua i la seua individuació respecte d'altres llengües, habitualment veïnes, així com la definició de les seues varietats o dialectes. I una última està relacionada amb la grafia utilitzada per a a representar la llengua oral, que pot coincidir o no amb la d'altres varietats de la mateixa llengua.³ Com veurem més endavant, sovint l'ús de denominacions com *català*, *valencià*, *llemosí*, *xapurriau* o *fragatí* no va directament associat amb la negació d'altres denominacions o amb l'establiment d'una llengua individuada clarament diferenciada, o amb l'ús de grafies d'arrel diferenciat de les històriques. Però és cert que històricament s'observa cert eixamplament d'estos glotònims a partir del declivi de l'estatus de la llengua, i consegüentment, també la seua reducció en l'ús escrit i institucional. D'alguna manera, l'ampliació de glotònims per a referir-s'hi va en paral·lel amb la pèrdua d'estatus d'eixa llengua.

I és que a partir del segle XVI el català pateix una forta davallada en el seu ús a nivell institucional, especialment a Aragó. Això comporta que no només es

³ Una primera reflexió sobre este aspecte el vam proposar a Sorolla (2020).

posa en dubte l'estatus que havia tingut fins aquell moment a la Corona, si no que emergeixen nous noms per a la llengua, que posteriorment poden acabar per posar en dubte la filiació, la delimitació, o fins i tot, la continuïtat de la grafia històrica. Més amunt hem vist una cita em què l'arquebisbe de Saragossa Hernando fa una delimitació de pobles catalanoparlants a Aragó l'any 1555, i en altres parts es refereix a la «lengua limosina o catalana», tractant les dues denominacions com a equivalents (Tomás Faci, 2016).

En relació a l'estatus, les actituds negatives cap al català no són estranyes en aquell moment, almenys en les poblacions aragoneses veïnes. Bernardino Gómez Miedes, humanista d'Alcanyís, considera el 1584 que el català amb que Jaume I escriu el *Libre dels feits* és una llengua «corta y peregrin», considerant la «lengua catalana, o limosina, tan oscura y grosera» (Quintana, 2008). Una percepció similar s'observa per part d'un veí d'Alcanyís, que l'any 1608 declara en un judici pels drets de Pena-roja sobre Fórnoles (Matarranya). En el judici la varietat lingüística té molta importància per a analitzar la falsificació d'un document, i hi apareixen també consideracions pejoratives cap al català per part dels qui no el parlen, ja que considera que a Alcanyís es parla millor que a Pena-roja. En tot cas, al judici s'explicita la denominació de «català» per a la llengua, combinant-la amb el «llemosí» i el «valencià», i oposant-lo al «vulgar aragonès», que és la font del debat:

«que Peñarroya confrenta con los Reynos de Cataluña y Valencia, y al tiempo de la union se hablaba en lengua catalana cerrada. Deposan los testigos .1.3.5. los quales dizen que Peñarroya esta a la frontera de Cataluña y Valencia, y se habla algunas palabras Catalanas, y otras Valencianas, con hecho antiguo. Que Ferrando Martinez Pison era vezino de Alcañiz en donde se [ha] acostumbrado y acostumbra hablar mejor que en Peñarroya» (transcrit per Quintana (2008)).

En estos ejemplos s'observa que, juntament amb l'empitjorament de la percepció externa de l'estatus de la llengua, emergeix també la denominació de «llemosí» per a referir-se a la llengua de la Franja, que es combina amb la de «català» (Moret Coso, 1998). El «llemosí» és una denominació que inicia el seu recorregut al País Valencià durant el segle XVI, i és especialment rellevant fins al

segle XIX. Esta denominació permet, d'una banda, recuperar una denominació unitària per a la llengua associant-la amb l'occità, que encara manté prestigi internacional i amb el que el català manté molt de parentiu. Però a la vegada també la lliga amb un codi considerat obsolet, en oposició a un castellà que es presenta com a signe de modernitat (Lledó-Guillem, 2018).

En esta posició paradoxal, trobem per exemple Roque A. Faci, religiós i historiador nascut a la Codonyera (Mesquí), que publicava al segle XVIII (1739, 1750) els diferents volums de «Aragon Reyno de Christo y Dote de Maria Santissima», amb gran quantitat d'informació metalingüística. Es referia al català de les poblacions de la Franja com a «lengua Eleemosina» en els primers volums, i «lengua Leemosina» o «Lengua Leemosyna» en els últims. Faci usa ja molt poques vegades cap altra denominació que «lengua Leemosina» per al català, però aparentment no les considera llengües diferents, i es refereix a parlars del Matarranya com a «Lengua Valenciana». I Faci sí que distingia clarament el llemosí de la «lengua antigua Aragonesa», que considerava una llengua substituïda, en distingir-la del «lenguage Aragonès moderno», que equiparava al castellà.

També aquells anys Agustí Sales, originari de Valljunquera (Matarranya), explicita en una nota preliminar al Diccionari Valenciano-Castellano de Carles Ros, l'any 1764, el següent:

«esta Lengua Lemosina, era la Cortesana, en que en Aragón, Valencia i Cataluña hablaban los Reyes [i que en] la hermosa i fertil Población de Valjunquera, en la que yo nací [...], he observado, que en los confines de los tres Dominios, de Aragón, Valencia i Cataluña [= Matarranya], se habla con mas pureza el Lemosín, que en lo interior de ellos: i ojala que en la misma Valencia se mantuviera tan puro, como piden su dignidad i esplendor antiguo» (Moret Coso, 2020).

Al segle XIX es manté encara esta denominació de «llemosí». L'usa el periodista Braulio Foz, originari de Fórnoles (Matarranya), en parlar del català de la Llitera l'any 1862 (Castañer Martín, 2014). També l'usen alguns autors en referir-se als parlars Ribagorçans, fins i tot l'aragonès de transició. Així, Joaquín Manuel de Moner y Siscar, focalitzat en Fonz, publica el 1874 que «En los pueblos

rivagorzanos que podemos llamar lemosines, hablan el dialecto catalán suavizado de su aspereza, y también el castellano o español» («Idiomografía de Rivagorza», dins *Cronista de Rivagorza*). I Ramón Burrel l'any 1899 es refereix al «Dialecto lemosín en Ribagorza», perquè «[s]i el dialecto que todavía se habla [...] no es el verdadero lemosín, es derivado de él, y se le parece más que el catalán y valenciano que son más ásperos en la pronunciación» (citats per Latas Alegre, 2014, p. 57).

De manera ja molt més escadussera es registren al segle XX les referències al *llemosí*. Antonio Margelí Lorenzo, de la Codonyera, qui els anys 20 del segle XX publica «La jota en el Bajo Aragón y especialmente en la villa de La Codoñera», anota a mà que «[e]n La Codoñera hablamos el antiguo “lemosín” que es una mezcla de castellano, catalán y valenciano» (citad per Barragán & Castro, 2021, p. 51). Tingueu en compte que a pesar de mostrar certs punts d'individuació de la llengua, i fer un ús del glotònim «llemosí» tan tardà, no la denomina *xapurriau* encara, tot i que en aquella època algun atlas lingüístic ja registra la primera menció, com veurem més endavant. I encara l'any 1963 Loreto Margelí, parenta del capellà, escriu en unes notes personals «Nuestra lengua no es un idioma, es un dialecto llamado lemosín, lo hablan en todos los pueblos del Maestrazgo, excepto muy pocos. En una provincia francesa, llamada Limoges, hablan este dialecto. Es probable que el maestro fuera de esta provincia» (Quintana, 1972, p. 16, 21).⁴

1.1.3. La distinció entre el català i l'aragonès

Per a Moner y Siscar, un dels autors del segle XIX que hem vist més amunt, el català és un dialecte del llemosí, i com altres estudiosos de finals del XIX, no distingeixen ja l'aragonès com a llengua individuada, i l'agrupen al castellà. En definir els límits del català només distingeix «un catalán que podemos llamar

⁴ Pels comentaris de Quintana, s'entén que tampoc els anys 60 es refereix al *xapurriau*: «Una certa erudició localista es devia adonar del poc encert del mot 'chapurriau' i de la limitació dels que acabo de mencionar [jo parle com nantros...]. La solució va ésser anomenar el parlar local 'lemosín'. L'origen del mot és ben conegut i sembla un ressò, més aviat tronat, de la Renaixença».

castellanizado» i un «castellano catalanizado», que és com es refereixen a la llengua aragonesa. Un fet similar ocorre en el cas de Manuel de Latre, l'any 1882, a «Paraules y frases caspolinas», o Cels Gomis i Mestre, l'any 1889, per al parlar de Campo, que en ambdós casos referencien la variació del castellà d'aquelles poblacions com a influència del català, obviant referir-se a la llengua aragonesa (Latas Alegre, 2014). El cas extrem de la confusió d'aquella època sobre la transició entre català i aragonès és el de Josèp Condò Sambeat, capellà aranès que l'any 1896 publica un text molt crític sobre el parlar de Gavasa, proper als parlars híbrids entre català i aragonès, que defineix com un «enderroch» del català per la «pronunciació castellanizada», «una barreja d'abdós que a voltes fa riure» (Condò Sambeat, 1896; Sistac i Vicén, 1993).

La reculada que observem en la distinció entre català i aragonès a finals de segle XIX està força associada també amb el declivi de l'estatus de les dues llengües, però especialment el de l'aragonès. Amb tot, el reconeixement que els parlars de la Franja formen part de la llengua catalana, i que afronten amb la llengua aragonesa, és un fet reconegut històricament pels propis habitants i observadors externs, tant de manera implícita com explícita. Per a Tomás Faci (2020), hi ha un fet que implícitament marca els límits territorials del català, i és que a Aragó s'havia definit clarament quines localitats seguien la *scripta*⁵ catalana, i quines l'aragonesa, ja abans que no s'establira de forma sòlida la frontera política entre Aragó i Catalunya (al llarg del segle XIV). I les actuals poblacions de la Franja seguien els models de la *scripta* catalana, i no l'aragonesa. De fet, proposa que tot i la vacil·lació en establir la frontera política mai es fa menció de la qüestió lingüística com a qüestió rellevant per a la decisió. Per això apunta que, més enllà de la influència que el poder té en la configuració dels límits lingüístics, hi ha un fet objectivable: en el moment en què les llengües romàniques s'individen, creant el que actualment coneixem com aragonès, català o castellà, es considera que les varietats orientals d'Aragó són massa

⁵ La *scripta* de la cancelleria reial fa en ocasions la funció de *fórmula* que els escrivans reproduïen de manera reiterada i estructurada en transformar la llengua oral en llengua escrita. Com que va lligada amb els centres de poder, sovint promou certa tendència homogeneitzadora.

diferents de la *scripta* aragonesa com per a poder-les encaixar en la llengua aragonesa.

Més amunt hem vist una cita de l'any 1608 on el judici entre dues poblacions del Matarranya (Fórnols i Pena-roja) explicita la llengua que s'hi parla. Això es deu a que durant el judici es confronta la veracitat d'un text (Bel Caldú, 2013a, 2013b), i entre altres raons, es proposa que és una falsificació per la varietat lingüística que s'hi usa, explicitant que uns documents estan «escritos en lengua lemosina o catalana, que és la que en aquellos tiempos se usava en los lugares de Aragon que estan en la frontera de Cataluña y la incorporacion esta en lengua vulgar aragonesa» (Lombarte, 1999, p. 73). És a dir, encara a inicis del s. XVII hi ha consciència de l'aragonès com a llengua individuada, i el fet és prou rellevant com per a ser considerat en un judici que marcarà la recuperació de sobirania d'una població. I són diversos els autors que des de finals del segle XIX inicien l'estudi de la delimitació entre català i aragonès, amb l'obra de Griera com a culminació d'estos estudis inicials que porten al context actual de distinció entre català, aragonès, castellà i occità (Griera i Gaja, 1914, p. 15; Latas Alegre, 2018).

1.1.4. L'inici del segle XX: la recerca sobre el català

Tot i que al segle XVII apareix la denominació de «llemosí», en paral·lel amb el declivi del prestigi de la llengua, la denominació de «català» continua vigent per a referir-se als parlars de la Franja fins l'actualitat, sense talls històrics. Es pot veure sovint en les cites originals, en què s'usen les dues denominacions com a sinònims. Però a principis de segle XX és ja molt estrany referir-se al «llemosí», fins al punt que nosaltres només en registrem un, i el «català» queda com a única denominació des de finals del segle XIX. Esta recuperació de la posició dominant del glotònim «català» coincideix amb l'increment de l'interès acadèmic per les llengües, i l'emergència, de nou, de l'«aragonès» com a llengua individuada. Però durant estos primers anys d'efervescència sobre els parlars no es registra encara la denominació de *xapurriau*, a la que dedicarem l'apartat posterior.

Cinc erudits amb origen frangenc o ribagorçà, com Braulio Foz de Fórnols (1862), Joaquín Manuel Moner de Fonz (1876), Maties Pallarés de Pena-roja (1902),

Santiago Vidiella de Calaceit (1916)⁶ i Àngel Zurita de Benavarri (1916),⁶ coincideixen a atribuir als diferents parlars de la Franja filiació al *català*, o *llemosí* en alguns casos, i atribuint diferents graus de barreja amb el *castellà*, l'*aragonès* o el *valencià*. Però en cap cas insinuen una altra denominació per a la llengua, més enllà de denominacions dialectals, com *lliterà* o *ribagorçà*, i sempre destacant la filiació clara amb el *català*.

Tampoc en esta època (finals del segle XIX i principis del XX) cap observador extern de la Franja registra la denominació *xapurriau* ni cap de les seues variants. Ni Costa, ni Saroïhandy, ni Griera, ni diferents recerques presentades al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana l'any 1906, ni els treballs al voltant del Diccionario Aragonés que Juan Moneva porta a terme des de l'Estudio de Filología de Aragón a principis de segle, ni Antonio Margelí de la Codonyera en referir-se al llemosí els anys 20, ni Pau Vila, qui l'any 1929 dona nom unitari per primera vegada al territori (Marques de Ponent), ni estudiosos de l'aragonès, com de la Fuente o Miral, ni els primers treballs de Filologia Romànica sobre les llengües, ni el treball antropològic de Barrett a Benavarri a finals dels 60. Tampoc no apunten que els parlars de la Franja siguen una llengua diferent o n'oculten la filiació amb el català. Sí que apareixen, però, les habituals referències a la subsidiarietat o impuresa de la llengua, quan es refereixen sobretot als parlars més occidentals.

1.1.5. La persistència popular del «català» el primer terç del s. XX

A partir del segle XVI el català a Aragó pràcticament desapareix del nivell institucional, en paral·lel s'estén la denominació de *llemosí*, i cada vegada es posa més en dubte la posició que la llengua havia ocupat a la Corona d'Aragó. Amb tot, com veurem en este punt, la denominació de *català* no deixa mai d'estar present en l'àmbit popular, tampoc en tot el segle XX.

⁶ Foz i Moner són estudiats per Moret i Coso (1998, p. 27-29); Foz, també per Castañer (2014); Pallarés i Zurita, per Aliaga (2012, p. 34; 36-38); Pallarés i Vidiella, per Vallespí (2010, p. 121; 315-316). Vegeu també Maties Pallarés (1993) i Vidiella (1916).

Per exemple, l'any 1923 l'alcalde de Fórnoles publicava un anunci sobre la necessitat d'un metge en què apunta que la vila matarranyenca era «*de habla catalán*» (La Vanguardia, 1923). L'any 1933 Juan José Mir Vallés acaba *Grivas y Tordos*, novel·la ambientada a la Canyada de Beric, la primera que ho fa a la Franja, i on explica que al Matarranya (i a la Franja) «no hay un solo pueblo en que no se hable el valenciano o catalán» (Mir Vallés, 2005, referenciat per Betrià, 2012a, i 2012b).

I encara les cròniques a l'ABC sobre l'entrada de les tropes franquistes a Fraga expliciten que «[p]or esta línea se habla catalán ya» (Sorolla, 2017). Per a Quintana (2010), esta cronologia confirmaria que la denominació despectiva de *xapurriau* no s'hauria afermat fins passada la Guerra Civil, i que, per tant, es tracta d'una denominació contemporània.

1.1.6. El *xapurriau*: una denominació contemporània

El nom de la llengua (glotònim) usat històricament per a referir-se als parlars de la Franja és el de *català*, al qual se suma en ocasions el glotònim arcaïtzant *llemosí*, que amplia la filiació del parlar de la Franja fins a la llengua occitana. L'aparició d'altres alternatives pejoratives (o localistes) és contemporània, i tot apunta que el seu origen no es remunta més enllà del segle XX. Així, al costat de la denominació general de la llengua es troben actualment denominacions localistes (*fragatí*, *maellà*, etc.) o formes genèriques d'origen pejoratiu, especialment la de *xapurriau*, del castellà *chapurrear*: «hablar una lengua con dificultad y cometiendo errores». ^{7 8}

Com hem vist més amunt, en relació amb la denominació de la llengua poden coexistir quatre debats simultanis: sobre l'estatus de la llengua, sobre el glotònim, sobre els límits i la individuació de la llengua, i sobre la grafia. Ja hem vist més amunt que a partir del segle XVI, com a mínim, es registren atacs a l'estatus de la llengua. També hem vist a partir d'esta època l'ús simultani,

⁷ <<https://dle.rae.es/chapurrear>>

⁸ Al punt posterior «Situació actual» tractarem estes denominacions durant les últimes dècades.

i en ocasions exclusiu, del glotònim *llemosí* juntament amb el de *català*. Però no és fins al segle XX que registrem la primera cita explícita a una posició lingüísticament secessionista, que registra Alcover Moll (1922) en la seua visita a Tamarit de Llitera, amb una discussió en estos termes: «—¿Donchs que serà lo llenguatge vostre si no és català? elze deya. —Qualsevol cosa, fora català! me contestaven». Per tant, registrem la primera cita en què explícitament un parlar de la Franja apareix com a individuatiu, i per tant, es delimita explícitament com a distint del català.

I en la mateixa època registrem, al sud, la primera menció al *xapurriau* per a referir-se a un parlar de la Franja. Es tracta de l'*Atlas Lingüístic de Catalunya*, amb un treball de camp d'Antoni Griera desenvolupat entre 1912 i 1921, on el «nom del parlar local» per a Maella apareix referenciat com «català chapurreat», i a Fraga, com «fragatí». A la resta de poblacions de la Franja apareix com a «català»: Tamarit de Llitera, Benavarri, Calaceit o Mequinensa (Griera, 1923). Per tant, es tracta de la primera referència al «chapurreat» per a referir-se al parlar de Maella, que va precedida de «català». A diferència de l'anterior de Tamarit, s'entén que és l'inici del glotònim *xapurriau*, però no individua la llengua del català, perquè s'associa amb un català mal parlat (estatus). Una individuació que sí que es podria donar en el cas del localisme «fragatí», perquè va aïllat de qualsevol altra denominació. ⁹

I com a mínim una dècada més tard es fa el segon registre del *xapurriau* del qual tenim constància a l'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI)* ¹⁰ que entre 1935 i 1947 registra denominacions que combinen la menció al *xapurriau* i la filiació al *català* (Giralt Latorre, 2011; Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI), s.d.): ¹¹ *xapurriat català* (Maella), *català xapurriat* (Valljunquera),

⁹ Segur que es registraran referències al *xapurriau* anteriors a les que hem pogut registrar aquí. És una primera aproximació. Però el gruix de registres ens ajuden a dibuixar una conclusió que difícilment canviarà: l'origen del terme *xapurriau* s'encaixa en el segle XX, i la difusió de la denominació *xapurriau* es fa arreu del territori a partir de la Guerra Civil i el franquisme. ⁸ Al punt posterior «Situació actual» tractarem estes denominacions durant les últimes dècades.

¹⁰ <<http://alpi.csic.es/>>

¹¹ Tingueu en compte que per a la Franja prenem les denominacions que Giralt registra a les fitxes de l'ALPI, i no només les del mapa publicat.

valencià *xapurreat* (Aiguaviva), *català xapurreat* (Sant Esteve de Llitera, Benavarri i Mequinensa), i *catalán xapurriau* (Pobla de Roda). A cap de les poblacions es registra ja només «català». I diferents variants de «chapurriau» també es registren per al castellà de la major part de poblacions de l'interior del País Valencià.¹²

Els resultats mantenen certa coherència amb la primera aparició de l'*Atlas Lingüístic de Catalunya*. En totes apareix la variant de *xapurriau* juntament amb el glotònim de *català* o *valencià*. A més, totes les noves poblacions on apareix la menció de *xapurriau*, és en segona posició, aparentment adjectivant el glotònim català (o valencià). I a Maella, on ja es registrava el *xapurriau* adjectivant uns temps abans el català, apareix ja en primera posició, com a «xapurriat català», indicant potser un inici d'individuació lingüística en la denominació.

Uns anys més tard a l'ALPI es porta a terme l'arreglaga de dades de l'*Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja* (ALEANR) (Alvar et al., 1979), que a la Franja desenvolupa el treball de camp entre 1963 i 1967, i l'*Atlas Lingüístico del Domini Català* (ALDC) (entre 1964 i 1978). En ambdós casos es recull de manera abundant el terme *xapurriau*, amb moltes variants, juntament amb *patués*, *fragatí* i *favarol*. En el cas de l'ALEANR es registra diferents variacions de *xapurriau*, que apareixen sense substantiu ni adjectiu, a totes les poblacions de la Franja de nord a sud, excepte el *fragatí* a Fraga. Per tant, no apareix (ja) cap població on identifiquen la parla local com a català. A més, cal destacar que es referencia el «xapurriau» a poblacions clarament aragonesòfones, com Santaliestra i la Pobla de Castro. Pel que fa a l'ALDC, el fet més destacable és que registra (encara) el *català* a la part central de la Franja, a Saidí i Mequinensa.¹³

¹² Vegeu les cauteles que proposa Giralt (2011, p. 122) sobre este estudi. Tot i que la hipòtesi ens pareix plausible, el fet que no tinguem registres abundants del *xapurriau*, ni en termes acadèmics ni populars, ens fa pensar que el que es registra a les fitxes i al mapa manté certa coherència amb l'únic registre anterior que coneixem.

¹³ Vegeu la discussió que Giralt (2011) proposa per a les dades dels Atlès.

1.1.7. L'expansió del *xapurriau*

Hem vist més amunt que la primera referència al *xapurriau* que registrem es produeix per part de dialectòlegs en la dècada de 1910 (ALC), i aparentment entre la Guerra Civil i el franquisme (ALPI) té una difusió àmplia. Amb tot, els registres que trobem a la premsa sobre el terme *xapurriau*, per a referir-se als parlars de la Franja, són molt més tardans al que registren els treballs sistemàtics. No és fins 1956 que registrem la primera referència explícita al *xapurriau* que clarament es refereix als parlars de la Franja. Al diari *Lucha* (*diario de la F.E.T. y de las J.O.N.S*) (12/7/1956), la secció «Estampas alcañizas» signada per «Colado» fa sàtira sobre una xica amb estètica pretesament moderna, que inicialment s'apunta que és estrangera, però finalment pot ser dels pobles catalanoparlants propers, en apuntar que «como yo no entiendo el "chapurreat", hasta que la oigo decir: 'Al poblet, dona, al poblet, de Barcelona'». Este primer ús satiritza amb el nou glotònim l'aparent contradicció en usar el català i la indumentària moderna. El mateix diari en torna a fer referència el 24/7/1958, on el mateix autor (José Colado Escolano) relata un viatge en autobús on una «jovencita masovera», previsiblement del Matarranya, «sonriéndonos en un chapurreado catalán, nos dijo[...]». Fixeu-vos que cap de les dues primeres referències no explícita que la llengua siga diferent del català (individuació), però sí que n'ataca l'estatus i s'associa una visió pejorativa de la llengua.

L'ús del terme *xapurriau* per a referir-se als parlars de la Franja es tan limitat en premsa que no és fins una dècada més tard que tornem a registrar la denominació, per tercera vegada, i ja sense connotacions pejoratives (estatus), però amb una clara voluntat de segregar el parlar del català (individuació). En una fotografia de Massalió s'explicita que: «[a]llí también se habla esa lengua tan singular del 'chapurreao', que ni es castellano, ni es catalán, ni siquiera coincide con el tortosino» (Lucha, 1967).

I no es fins l'any 1972 que registrem una quarta menció, en un altre diari, *La Vanguardia*, per a criticar-la: «Y así la gente dice a los viajeros que su "chapurreado" se parece al valenciano, al tortosino, al catalán o al aragonés» (Manent, 1972). Poc més tard, l'any 1973 la revista carlista *Esfuerzo Común*¹⁴ publica una

ressenya a unes jornades a Saragossa on actuava el cantant de la Codonyera «Tomás Bosque, cantante en 'chapurriau', solitario con su pueblo bajoaragonés que se despuebla trágicamente» (Brioso, 1973). I és a partir dels anys 70 que el glotònim xapurriau comença a expandir-se en la premsa general.

A finals dels anys 90 emergeixen grups secessionistes més radicalitzats i ideològicats a la Llitera i el Baix Cinca, inicialment al voltant de FCAO (*Federació d'Associacions Culturals de l'Aragó Oriental*),¹⁵ i posteriorment, de la Plataforma No Hablamos Catalán. Estos grups amplien la seua visibilitat mediàtica en paral·lel a la radicalització contra del català per part del PAR, especialment a les Corts d'Aragó. Posteriorment al Matarranya naix Amics del Chapurriau (2018), en oposició a les polítiques lingüístiques favorables al reconeixement del català a Aragó i, sobretot, en un moment de màxima reacció anticatalanista davant el procés sobiranista a Catalunya.

La recerca acadèmica sobre estos nous moviments és reduïda (Nadal i Ferrer, 2015; Giralt Latorre, 2014; Lo Cacao de la FCAO, 2008 (web); Viquipèdia, s.d.-a, s.d.-b) i també la seua producció amb interès acadèmic. Des del secessionisme possiblement la recerca més desenvolupada ha de ser *Historia del Aragón Oriental y su Lengua* del llicenciat en història Juan José Barragán i el membre de FCAO i llicenciat en filologia Héctor Castro (2021). Castro defensa que «chapurriau» etimològicament té un significat de mescla completament aliè al verb «chappurrear» castellà,¹⁶ sistematitza els atacs a les delimitacions

¹⁴ La publicació Esfuerzo Común va patir força embats de la censura franquista, i es vinculava als corrents progressistes del carlisme, vinculats al Partido Carlista i Carlos Hugo de Borbón-Parma.

¹⁵ Per a més informació, vegeu <<https://facao.blogia.com/>>; <https://ca.wikipedia.org/wiki/Federaci%C3%B3_d%27Associacions_Culturals_de_l%27Arag%C3%B3_Oriental>; <https://es.wikipedia.org/wiki/Federaci%C3%B3n_de_Associaciones_Culturales_del_Arag%C3%B3n_Oriental>.

¹⁶ Tant Castro, com Gascón al pròleg, (Barragán & Castro, 2021) mencionen la definició que Frederic Mistral (1878) fa al seu diccionari provençal-francès del «champouirau», com a «jargon composé d'espagnol, d'italien, de portugais et de provençal, parlé par des étrangers qui fréquentent nos côtes». Tot i que la cita original és anterior a la de Mistral, el sentit de mescla de llengües per a «xapurrejar» és encara més antiga, pel fet que l'ús que es fa al llarg del segle XIX sempre és en relació a algú que no coneix prou una segona llengua, i la *xapurreja*, posant-hi paraules i construccions de la pròpia llengua. Per tant, sempre s'associa amb un parlar impur, una mescla, que pot associar-se amb una càrrega pejorativa, com és habitual.

entre aragonès, català i occità, destaca posteriorment les similituds entre parles d'Aragó, per a acabar defensant que tot el que es parla a Aragó (diferent del castellà) és aragonès, amb dos dialectes: «aragonés oriental (o chapurriau) y aragonés occidental (o altoaragonés)». No se sistematitza, però, l'estudi de la delimitació de l'aragonès oriental amb les parles orientals i meridionals, per la qual cosa queda incompleta la delimitació. I pel que fa a l'estudi històric del glotònim *xapurriau*, detecta tres registres històrics: dos d'ells a diccionaris dels anys 90 i una cita d'Ubieto de finals dels anys 70. Per tant, tots actuals, i molt posteriors als que hem pogut registrar més amunt.

Per la seua banda, l'«Asociació Cultural Amics del Chapurriau» en una declaració de principis de 2018 coincidia amb la línia de Barragán i Castro en que «llamar catalán al chapurriau es negar esas particularidades y diferencias, contribuyendo a una homogeneización con el catalán oriental que acerca a nuestra variante lingüística a su desaparición», reiterava que l'etimologia del *xapurriau* és completament aliena al verb castellà, i que la denominació *xapurriau* és històrica: «como mínimo seis generaciones lo han estado haciendo habitualmente [utilizarse el vocablo chapurriau]».

1.1.8. El reconeixement acadèmic contemporani

A finals del segle XIX i principis de segle XX el coneixement científic sobre el català de la Franja era exigü. Però a partir dels viatges filològics, els atlas lingüístics i les primeres monografies, el reconeixement de l'existència del català a la Franja es va fer acadèmicament més rellevant. Per exemple, als anys 50 Moneva explicita que es parla català a Nonasp i Favara (Moneva y Puyol, 1952; Bada Panillo, 2015). Camilo José Cela (1965, p. 126-127, 233-235) afirmava en el seu llibre de viatges per terres lleidatanes que «también suele entenderse que el catalán es lengua que se habla [...] la linde de Aragón». I especialment en l'últim terç del segle XX, s'intensifiquen les recerques dialectals i històriques sobre el territori (Quintana, 1972; Rafel i Fontanals, 1981; O'Donnell, 1986; Sistac i Vicén, 1993; Giralt Latorre, 1997a; Moret Coso, 1998). En totes elles la filiació lingüística dels parlars de la Franja ha estat clara i unànime. Especialment per part dels investigadors de la Universitat de Saragossa, tant des del camp de la sociolingüística

(Martín Zorraquino et al., 1995; Sorolla et al., 2018), com les recerques filològiques de Javier Giralt (1997b), la primera tesi defensada en català per Maite Moret Oliver (2010), l'estudi de les relacions medievals entre poblacions de la Franja i les veïnes (Albesa Pedrola, 2017) o d'altres investigadors històrics de la Universitat (Aliaga, 2012; Castañer Martín et al., 2005; Fort Cañellas, 2008).

El reconeixement del català com a llengua de les comarques de la Franja també ha estat generalitzat en les diferents publicacions que el Govern d'Aragó va elaborar durant el procés de comarcalització (Galán, 2008; Giralt Latorre, 2008; Quintana, 2001, 2003; Quintana i Font, 2005; Saura Rami, 2006; Serrano-Dolader, 2008). La presència del català a la Franja també s'explicita en els diccionaris de les diferents acadèmies de la llengua, com l'Institut d'Estudis Catalans (IEC),¹⁷ l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL),¹⁸ o la *Real Academia de la Lengua Española* (RAE).¹⁹ Finalment, també la recent creada Acadèmia Aragonesa de la Llengua²⁰ explicita la filiació de la llengua quan declara que «en relació amb el català d'Aragó, es considera “ús correcte” d'esta llengua la utilització del model normatiu composicional establert per l'Institut d'Estudis Catalans» i «també és aplicable el determinat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua» (Acord normatiu 1/2023, de 27 de febrer, de l'Acadèmia Aragonesa de la Llengua, sobre la normativa d'ús oficial del català d'Aragó, 2023).

1.1.9. Situació actual

A la Franja el català ha perdut des del segle XVI la posició que tenia i, com a conseqüència, hi ha una pèrdua de prestigi, un creixent sentiment anticatalanista o l'impacte cada vegada més evident d'un procés homogeneïtzador. Tot i això, el català local ha mantingut un estatus d'autoctonia, associant-se positivament amb els valors locals. Però cal tenir en compte també que la població ha tendit a emigrar, i la varietat de la llengua catalana associada amb

la modernitat, l'estatus alt, el mode de vida urbà o fins i tot el sobiranisme ha estat el català central i no altres dialectes més propers als de la Franja. Hi ha pogut tenir un paper important l'associació de la varietat amb «Barcelona», els descendents dels autòctons emigrats a l'àrea metropolitana, o els mitjans de comunicació en català. Això de vegades ha despertat també una oposició entre les dues varietats, de manera que l'accentuació de les diferències permetia desplegar la dimensió solidària entre els parlants autòctons, associant-se amb els discursos d'autenticitat, i potenciant el secessionisme lingüístic de caire popular.

Als anys 90, només el 9,3% de la població de la Franja denominava *català* a la seua llengua de manera espontània. El 47% la denominava *xapurriau* i el 32% utilitzava denominacions localistes, com *fragatí* (Martín Zorraquino et al., 1995).²¹ Generacionalment, en aquells estudis dels anys 90 el terme pejoratiu *xapurriau* reulava entre els més més joves, amb l'increment de les denominacions localistes i, no tant de la denominació històrica català. Pel que fa a la seua relació amb el nivell d'estudis, entre els enquestats amb nivell d'estudis primaris l'opció majoritària era la de *xapurriau*, mentre que entre els enquestats amb estudis superiors la denominació *xapurriau* passava a ser minoritària, la localista era una mica superior, i la denominació català arribava al 31,4%. També Martín et al. preguntaven “¿A què s'assembla / es pareix més el que parlen aquí? [al castellà / al català estàndar / a cap dels dos / als dos per un igual]”. Sumant les opcions del català i el valencià la filiació lingüística històrica assolía el 84,6% de les respostes.

Pel que fa a la identitat col·lectiva, l'estudi de l'Euromosaic (1994) apuntava que la major part de la població de la Franja declarava la identitat aragonesa (79,9%) i espanyola (75,7%), a més d'europea (60,4%). Amb tot, el percentatge d'identitat catalana era significatiu en este estudi (19,0%). També en l'Informe de

²¹ Martín et al. preguntava «Doni el nom de la parla de la seva localitat». L'Euromosaic no incorporava esta informació en la matriu de dades, a pesar que els qüestionaris sí que contemplaven la pregunta: “7. Quina va ser la primera llengua que vau aprendre a casa vostra? (Cal mantenir al llarg de l'entrevista el terme usat per la persona entrevistada) Català 1 (terme usat) / Castellà 2 / Ambdues alhora 3 / Altres 4” (Martín Zorraquino et al., 1995; Euromosaic, 1994).

¹⁷ <<https://dlc.iec.cat/>>

¹⁸ <<http://www.avl.gva.es/lexicval/>>

¹⁹ <<https://dle.rae.es/>>. Vegeu també Real Academia de la Lengua (1975).

²⁰ <<https://academiaaragonesadelalengua.org/ca/>>

Martín (*op. cit.*, p. 103) es tractava el tema identitari, tot i que no disposava de resultats empírics: «La insistencia en ese localismo es una forma, sin duda, de subrayar la identidad propia de cada localidad y, por otra parte, de diferenciar a toda la Franja con el resto de Aragón y, desde luego, con Cataluña (valdría la pena reiterar que los hablantes encuestados nos repitieron hasta la saciedad que se sienten aragoneses –y recordamos que hemos sido testigos de ciertos enfrentamientos como consecuencia de la posible confusión que puede originar el uso del término catalán para identificar la forma de hablar en alguna localidad de la Franja (en Maella, concretamente)–: una mujer de Fabara nos aportó sobre la cuestión una copla: “si mos pregunten de on sem / pronte quedarem entesos: / parlam conforme sabem, / pero sem aragonesos”».

Precisament, este conflicte evidencia la relació entre llengua i identitat col·lectiva. I pot forçar una tensió, que per a alguns pot tenir com a conseqüència la negació de la relació entre els parlars de la Franja i el català, com hem vist més amunt. Si s'és aragonès, i la identitat aragonesa no es configura a partir de la llengua catalana, o fins i tot el català simbolitza la contraidentitat, aleshores la disjuntiva té quatre possibles solucions a llarg termini. D'una banda, hi ha la substitució lingüística, perquè permet privilegiar i mantenir la identitat col·lectiva, canviant els usos lingüístics: *parlar castellà, perquè no s'és català*. En l'altre pol, hi ha l'adopció d'una nova identitat col·lectiva, que permet mantenir els usos lingüístics, però adequant la identitat col·lectiva a estos usos: *ser català, perquè es parla català*. Enmig dels dos pols hi ha possibilitat d'almenys dues estratègies més. Una, amb certa preponderància cap al pol de la llengua, adaptaria o redefiniria la identitat col·lectiva per tal que incorpore la llengua com a símbol del grup: *ser aragonès perquè es parla català*. L'altra, amb certa preponderància de la identitat col·lectiva per sobre de la llengua, afavoria l'adequació de la identitat de la llengua per tal d'esborrar qualsevol possible conflicte amb la identitat col·lectiva: *dir-li a la llengua com siga excepte català, perquè no s'és català*.

La introducció de denominacions locals i pejoratives a la Franja durant el segle XX (o la difusió de la denominació *llemosí* a partir del segle XVI) seguiria l'última alternativa que hem nombrat, que consisteix en destacar qualsevol diferència dels parlars de la Franja respecte el *català*, amb el que no es vol identificar.

Però actualment les converses de la població de la Franja amb altres catalanoparlants de Catalunya o del País Valencià se segueixen fent en català, indicant implícitament que sí es considera la mateixa llengua. I mantenint, per tant, les contradiccions internes entre la identitat col·lectiva i la llengua.

Esplugua, un dels més encertats analistes de les identitats a la Franja, apunta a la inexistència de la identitat «frangenca» (Esplugua & Capdevila, 1995, 1996; Esplugua, 2003, 2004, 2008a, 2008d, 2009a). Si bé la Franja és una gran instrument analític que resumeix la confluència d'un fet sociolingüístic i un altre d'administratiu, o també un recurs en què s'han arrecerat l'activisme lingüístic i l'activisme identitari, no es pot dir el mateix sobre el autoreconeixement de la població com a part d'esta Franja. Este concepte es troba en creixement precisament per l'esforç fet des de l'activisme, però en cap cas s'ha generalitzat al nivell de les identitats comuns: l'aragonesitat, l'espanyolitat, les identitats locals i, més recentment, les comarcals.²² Tampoc no pareix que la proposta d'una identitat aragonesa en què el català tinga un paper significatiu s'haja generalitzat en la societat aragonesa, a tenor dels debats sobre política lingüística aragonesa des del canvi de mil·lenni. Per tant, tot ens fan pensar que les tendències actuals privilegien dinàmiques on la identitat col·lectiva té preponderància per sobre de la llengua.

Actualment, les denominacions pejoratives o localistes de la llengua s'han reduït. Si bé a mitjans dels anys 90 el percentatge de població que utilitzava català com a denominació preferent era d'un 9,3% (Martín Zorraquino et al., 1995), l'any 2004 este percentatge s'havia ampliat al 19,8% (Sorolla, 2005) i l'any 2014 era ja superior a les denominacions localistes o a les pejoratives, amb un 44,6% de població que denominava «català» a la llengua en resposta espontània a una enquesta. És possible que en aquell moment s'haguera desconflictitzat l'ús de la denominació científica, i haguera avançat per la seua associació amb els

²² Se sol convenir que la identitat comarcal és més forta a les comarques *històriques* com la Ribagorça. Precisament, el fet *històric* es atribuïble al fet que estes viles han compartit institucions de govern durant llargs períodes històrics en l'edat mitjana. La comarcalització aragonesa contemporània ha dotat les comarques actuals d'este instrument, i habitualment tota institució política crea adhesions identitàries de la seua població.

sectors més dinàmics de la societat, com són la població amb majors nivells d'estudis i els joves. De fet, tot i l'ús de glotònims diferents, la major part de la població de la Franja (86,9%) estava d'acord o molt d'acord amb l'afirmació «El parlar de les Illes Balears, el de Catalunya, el de la Comunitat Valenciana, el d'Andorra i el de les Comarques Orientals d'Aragó són maneres diferents de parlar la mateixa llengua» (Sorolla, 2014b). Amb tot és possible que en els últims anys haja canviat la situació, per la mobilització organitzada de grups lingüísticament secessionistes i, per la centralitat política del conflicte entre el sobiranisme català i l'Estat, que ha hagut de tensar la relació entre llengua i identitats a la Franja, en el sentit que anunciàvem més amunt.

1.2. La Franja: el territori

Si mos pregunten d'a on sem,
llugo quedarem entesos.
Parlam conforme sabem,
però sem aragonesos

La cobla que encapçala este capítol ha estat recollida en diverses publicacions (Martín Zorraquino et al., 1995, p. 103; Serrano-Dolader, 2008, p. 293). És prou explícita en algunes qüestions cabdals de la societat frangenca, i la relació que la llengua manté amb la identitat, els grups humans i el territori. Considera que la llengua ocupa una posició important en la definició de la identitat, de fet, té sentit sobretot si s'expressa en català, però fa un reconeixement volgutament ambigu d'esta llengua, que és complementari de la identitat col·lectiva central, que es posiciona clarament en l'aragonesitat. Esta aragonesitat s'entén que comporta certa divergència amb la llengua del territori (*parlam conforme sabem, però sem aragonesos*). Este conflicte entre la realitat lingüística de la Franja i la força homogeneïtzadora de la identitat col·lectiva, que s'hi contraposa, explica en bona part els conflictes lingüístics de la Franja durant el segle XX, i les diferents tendències que s'han seguit en la seua resolució. Tant per a entendre els esforços per obrir la identitat aragonesa a la llengua catalana com per a entendre els

discursos lingüísticament secessionistes. En l'apartat anterior sobre la «Situació actual» de la «La llengua de la Franja» hem tractat més a fons este conflicte. En tot cas, per a la definició de «la Franja» cal tenir en compte tant el nom del territori com la seua delimitació lingüística. Ho tractarem en els següents punts.

1.2.1. Els límits lingüístics: el benasquès

Contemporàniament, la major part del límit occidental de la Franja transcorre de sud a nord pel límit entre la llengua catalana i la llengua castellana, fins Açanui, amb una delimitació clara entre les dues llengües. El substrat de l'aragonès que possiblement es parlava a la banda occidental de la frontera lingüística del Matarranya, el Baix Cinca i la Llitera fa temps que va ser substituït per un castellà dialectal (Quintana, 2004; Frago Gracia et al., 1991; Tomás Faci, 2020). Amb tot, tal com hem vist parcialment en un punt anterior («La distinció entre el català i l'aragonès») l'àrea nord de la Franja limita amb la llengua aragonesa. La distància lingüística entre les varietats de frontera de l'aragonès i el català es forma per un continu dialectal, que a la Ribagorça i part de la Llitera no marca una delimitació clara i estricta entre les dues llengües. Les isoglosses s'escampen en esta àrea i no sempre coincideixen de manera homogènia, donant com a resultat una àrea de transició àmplia entre una llengua i l'altra. Les opcions per adscriure algunes varietats de transició a l'aragonès o al català són molt obertes. Este fet manté el debat acadèmic sobre la delimitació dels sistemes lingüístics català i aragonès a la Vall de l'Éssera, especialment a Benasc, on resideix un dels principals nuclis econòmics i de població del Pirineu i també on la llengua pareix que compta amb major vitalitat en relació a l'aragonès de les valls veïnes (Saroïhandy, 1898; Sistac i Vicén, 1993; Peñarroya i Prats et al., 1995; Babia, 1997; Giralt Latorre, 2004; Vidal, 2007; Coutado Doménech, Esperanza, 2009; C. C. Bueno Chueca, 2014; Tomás Faci & Moret Oliver, 2014; Valls & Sorolla, 2022). La major part dels especialistes estan d'acord en considerar l'àrea com una zona de transició entre el català i l'aragonès i apunten que els trets aragonesos són sensiblement més destacats que els catalans,

tot i l'alt equilibri entre uns i altres. Així, des del CERIB (Centre d'Estudis Ribagorçans) en el seu moment es promogué un manifest per part dels dos majors especialistes d'estes varietats de transició i membres de la seua *Aria de llengua y lingüística*: José Antonio Saura, professor de la Universitat de Saragossa, i Ramon Sistac, membre de la Secció Filològica de l'IEC i professor de la Universitat de Lleida (Saura Rami & Sistac, 2004), plantejaven que era una varietat de transició i hi havia quatre possibilitats d'estandardització:

«El benasquès -al que la chen del país le diu patuès- ye, dende la perspectiva de la dialectologia romànica, una varietat de trànsito situada entre els continua dialectals aragonès, catalàn y ocsitano. Encara que la mayoría d'autors -no pas tots- han destacau que la suya part aragonesa ye talmente superior a la catalana, ista tabé higu'é y ben pllatera, y asobén cap de les dos se pueden despartí. -Asercà-lo total u parsialmen a la varietat referencial promocionada actualmen enta l'aragonès moderno. -Optà per models genuins més aproximats a la llengua oral. - El mantenimén de ista "equidistància" històrica entre l'aragonès y el catalàn dan un sistema híbrido - Aproximà-lo total o parsialmen a la varietat referencial catalana».

Val a dir que el benasquès també provoca una de les principals esclertes en el moviment normativitzador de l'aragonès. L'any 2006 es creava l'*Academia de l'Aragonés* (posteriorment *Estudio de Filología Aragonesa*, EFA), que lideraven diferents entitats i personalitats amb l'objectiu d'arribar a un consens ampli per a una nova estandardització de la llengua. Inicialment s'hi va distanciar Francho Nagore i el *Consello d'a Fabla Aragonesa*, principal acadèmic de referència i impulsor de les primeres normes de la llengua, l'any 1987, i José Antonio Saura i la *Sociedad de Lingüística Aragonesa* (SLA), que consideren que la llengua escrita ha d'aproximar-se a les diferents varietats dialectals d'una manera policèntrica. Saura i altres perceben la varietat benasquesa com una realitat de transició difícilment adscribible per complet a l'aragonès o al català i darrerament promouen el ribagorçà com a varietat individuada, enfront del català i l'aragonès (J. C. Bueno Chueca & Sanz Casasnovas, 2021).

1.2.2. Delimitació territorial i denominacions. Municipis i nuclis de població de la Franja

Més enllà dels debats netament lingüístics, a continuació concretem la delimitació de la Franja que ens pareix més adequada. Per al desenvolupament de la recerca sociolingüística és necessari delimitar el territori estudiat. La Franja és el «territori catalanoparlant a Aragó». La delimitació contemporània entre llengua catalana i llengua castellana és clara i rígida. I al nord, més enllà de la mateixa discussió sobre el concepte de llengua i dialecte, i el procés històric de construcció social (Tomás Faci, 2020), la delimitació contemporània entre la llengua catalana i aragonesa està formada per un continu dialectal de difícil delimitació (Sistac i Vicén, 1993).²³

La Franja compta amb 62 municipis. En la delimitació que proposem de la Franja²⁴ explicitem la vocació d'incloure la "zona de difícil classificació" entre el català i l'aragonès per dues raons de pes: perquè la dificultat per delimitar l'adscripció a un o altre codi no ha d'obviar l'obligada atenció en estudis d'ambdós dominis lingüístics i perquè, més encara, cal tenir en compte que la situació sociolingüística pot ser especialment preocupant en estes zones. El document original on recollim els municipis de la Franja és Sorolla (2003c), basat en bona part en les propostes de Sistac (1993).

Taula 1 – Poblacions catalanoparlants a Aragó.

Alt Matarranya, Mesquí i Bergantes	
Aiguaviva de Bergantes	Mont-roig
Arenys de Lledó	Pena-roja de Tastavins
Bellmunt de Mesquí	Portellada, la

²³ Vegeu-ho en l'apartat anterior.

²⁴ La delimitació territorial de la Franja que proposem coincideix pràcticament en la seua totalitat en la d'altres propostes, com López Susín (2012) i amb la del primer Avantprojecte de Llei de Llengües (Sebastià, 2001). I per exemple, en l'enquesta sociolingüística dels anys 90 de Martín Zorraquino *et al.* (1995) només hi ha difereix en el nucli de Vensilló, amb origen en les repoblacions agràries de la segona meitat del segle XX.

Beseit	Queretes
Calaceit	Ràfels
Canyada de Beric, la	Sorollera, la
Codonyera, la	Torredarques
Fondespatla	Torre del Comte, la
Fórnols	Torre de Vilella, la
Freixneda, la	Vall del Tormo, la
Ginebrosa, la	Vall-de-roures
Lledó	Valljunquera
Massalió	
Baix Matarranya	
Faió	Maella
Favara	Nonasp
Baix Cinca	
Fraga [inclosos Barri de la Llitera, i Miralsot]	Torrent de Cinca
Mequinensa	Vilella de Cinca
Saldí	
La Llitera	
Açanui ²⁵ [Alins s'adscriu a l'aragonès]	Peralta de la Sal
Albelda	Sant Esteve de Llitera
El Campell	Tamarit de Llitera [inclosos Algaió, i Melusa]
Baells	El Torricó
Camporrells	Valldellou
Castellonroi	Vensilló
Ribagorça	
Areny de Noguera	Llaguarres [localitat catalanoparlant del municipi de Capella, adscrit a l'aragonès]
Benavarri [inclosos Aler, Calladrons, Ciscar, i Purroi de la Solana]	Monesma i Queixigar
Bonansa	Montanui [inclòs Aneto]
Castigaleu	Pont de Montanyana
Estopanyà	Sopeira

²⁵ Ramon Sistac (Sistac i Vicén, 1993) considera la grafia *Çanui* perquè respecta la pronúncia del català general i també la del propi dialecte, que fa una interdental sorda. Tot i això, el català modern rebutja l'ús de la Ç inicial. És per això que Coromines (1980), i també Sistac, proposen la grafia *Açanui*, que és la que nosaltres utilitzarem.

Güel [localitat catalanoparlant que pertany al municipi de Graus, que s'adscriu a l'aragonès, com també Torres del Obispo]	Tolba [inclòs Lluçars]
Isàvena [inclosos Esdolomada, la Pobla de Roda*, i Serradui. Nocellas s'adscriu a l'aragonès]	Torlarribera [inclòs Villacarli, però no Bilas del Turbón, que s'adscriu a l'aragonès]
Lasquarri	Beranui i Calvera / Veracruz ²⁶ [inclosos Beranui, Calvera, i Pardinella]
Les Paüls [inclòs Suïls]	Viacamp i Lliterà

Pel que fa a la denominació utilitzada per a les poblacions de la Franja, ens hem basat en el document «Propostes toponímiques per als nuclis de població de la Franja» (Sorolla, 2003b) que utilitza les propostes de l'Institut d'Estudis Catalans, les Lleis de comarcalització (Sorolla, 2003a) i els utilitzats per Martínez Ferrer (1995, p. 193).²⁷

1.2.3. La Franja: el nom del territori

Els territoris de llengua catalana se situen en la costa mediterrània de la península ibèrica. La població es concentra en el litoral, amb dos grans àrees urbanes: Barcelona i València. Se sol distingir vuit territoris de llengua catalana, a partir de la delimitació lingüística i administrativa: Catalunya, País Valencià, Illes Balears, Catalunya del Nord, Andorra, la Franja, l'Alguer i el Carxe.²⁸ La Franja està formada per les poblacions catalanoparlants a Aragó. Tradicionalment s'havia

²⁶ L'única forma de composició de topònims de municipis agregats, en català, és mitjançant l'ús de la conjunció copulativa "i". És per això que recomanem l'ús de "Beranui i Calvera". Si es vol un ús oficial haurà d'emprar-se "Veracruz" i no l'hipotètic "Veracreu".

²⁷ En les propostes toponímiques s'especifica «S'han remarcat les denominacions que hem considerat preferents. Davant el dubte han tingut preferència les formes proposades per l'Institut d'Estudis Catalans, i en segon lloc, per les lleis de comarcalització. En algun cas s'ha considerat més adequada la forma proposada per altres autors, com el cas de Zanui - Sanui. També s'ha considerat preferent la forma viva quan la disjuntiva era entre el nom simple (Mont-roig) i el nom complex (Mont-roig de Tastavins), deixant a part altres criteris com la diferenciació amb altres viles del domini lingüístic. Així ha quedat, per exemple, Mont-roig i Pena-roja de Tastavins».

²⁸ Excepte la Vall d'Aran, que és de llengua occitana, i les comarques històricament castellanoparlants de l'interior al País Valencià.

dividit este territori en quatre comarques (de sud a nord): Matarranya, Baix Cinca, Llitera i Ribagorça. En el procés de comarcalització aragonesa, entre els anys 2000 i 2003, la Franja va quedar dividida en 6 comarques, de les quals només el Matarranya administratiu és completament catalanoparlant. Així, el Matarranya històric va quedar dividit entre l'Alt Matarranya (Comarca administrativa del Matarranya, amb capital catalanoparlant, a Vall-de-roures), el Mesquí-Bergantes (poblacions catalanoparlants de la Comarca del Baix Aragó, amb capital castellanoparlant, a Alcanyís) i el Baix Matarranya (la major part de les poblacions de la Comarca del Baix Aragó-Casp, amb capital castellanoparlant, a Casp). El Baix Cinca també integrava alguns pobles castellanoparlants, amb capitalitat catalanoparlant, a Fraga. La Llitera integrava poblacions catalanoparlants i castellanoparlants, amb capitalitat a Binèfar (castellanoparlant). I la Ribagorça s'integrava en una comarca on convivía amb poblacions de llengua aragonesa, amb capital a Graus (històricament aragonesòfona). Vegeu-ho al mapa que disposeu a la Il·lustració 1 (López Susín, 2012).

L'origen de la denominació *Franja* i la seua consideració com a unitat geolingüística no és del tot clara (Moret Coso, 1998; Espluga, 2008a; Sistac i Vicén, 2003). Les diferents poblacions i comarques catalanoparlants sota administració aragonesa comencen a considerar-se, acadèmicament, com una unitat a finals dels anys 20, de la mà del geògraf Pau Vila (1929), quan les denomina unitàriament com a *Marques de Ponent*. Anys més tard, a partir dels 70, Joan Coromines (Coromines, 1980, citat per Moret Coso, 1998) també utilitza els noms de *marques d'Aragó, la Ratlla d'Aragó o la Catalunya aragonesa*. Però cap d'estos noms arrela com anys més tard ho fa *La Franja*. Moret en situa l'origen a partir de frangencs emigrats que realitzaven trobades el Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona, i també de trobades de grups locals a la Llitera. La consolidació del terme se situa en la segona edició de la Gran Enciclopèdia Catalana, que incorpora un article enciclopèdic sobre la Franja de Ponent. La creació de la denominació és tan acotada temporalment que la primera edició de la GEC no incorporava el concepte, atès que quan es va publicar, a finals dels anys 60, la denominació no existia. Per tant és una denominació molt contemporània.

Al llarg dels anys 80 la denominació de *la Franja* i el concepte que s'hi associa s'assenten entre els cercles associacionistes i acadèmics per a definir

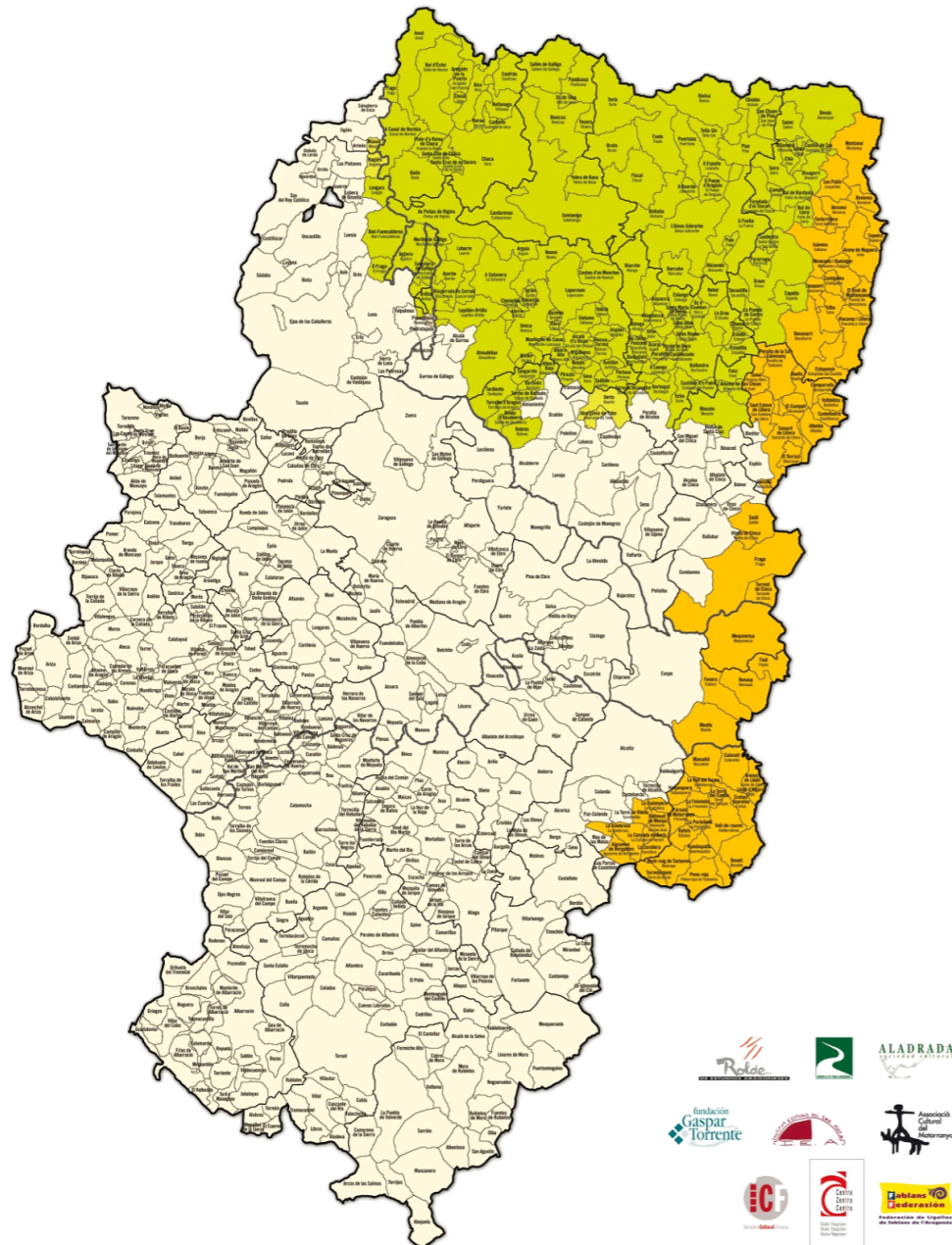
la realitat lingüística catalanoparlant sota administració aragonesa. La seua difusió és àmplia, i es difon tant entre sectors polítics com sectors de població allunyats de l'activisme i l'acadèmia (Declaració de Mequinensa, 1984). La seua consolidació s'acompanya de certa divergència sobre els adjectius que acompanyen la denominació. Si bé pareix que *Franja de Ponent* és el primer adjectiu que va acompanyar la primigènia *Franja*, s'hi van sumar molts altres, així com altres denominacions que descriuen la mateixa realitat: *Franja, Franja de Ponent, Franja Oriental, Franja Oriental d'Aragó, Franja de Llevant, Comarques Orientals d'Aragó, Aragó Catalanòfon, Comarques Catalanoparlants d'Aragó*, etc. La difusió ha estat àmplia (Martín Zorraquino et al., 1995; Real Academia Español, 1975), i de vegades s'ha identificat *La Franja* amb les poblacions frontereres amb Catalunya en general, sense definir el territori per la seua condició catalanoparlant. Per tant, de vegades s'ha ampliat el seu significat a tota l'àrea socioeconòmica d'influència de Lleida, incloent, per exemple, poblacions no catalanoparlants com Binèfar, Montsó o Barbastro a la secció *La Franja* del diari lleidatà de *La Mañana*, o l'extint diari electrònic *Franja Digital* (franjadigital.com) que abraçava les tres comarques septentrionals de la Franja (Baix Cinca, Llitera i Ribagorça) i s'allargassava fins la Foia d'Osca i els Monegros.

En el nostre treball farem referència a La Franja per a denominar el territori delimitat per les poblacions catalanoparlants d'Aragó.²⁹ Amb tot, en l'actualitat la Franja, en qualsevol de les seues concepcions, no és un referent identitari de primer ordre per als seus habitants, i la seua solidesa no és comparable a les identitats més reeixides al territori, com són l'estatal, l'autonòmica, la provincial o la comarcal. Han estat diversos els treballs que han tractat la qüestió identitària, i la seua relació amb la llengua, des de perspectives que han posat més accent

²⁹ Cal dir que la denominació de *Franja de Ponent* fa referència a la posició geogràfica del territori respecte el domini lingüístic, i per tant, el considerem una denominació adequada des d'un nivell estrictament sociolingüístic, encara que en ocasions s'ha destacat també com a terme polític. Pel que fa a les crítiques que en ocasions s'apunten que *Franja* és una denominació artificial, hem de fer notar que és una denominació artificial com qualsevol topònim, entre els quals per exemple *Baix Aragó* o *Alt Aragó*, que (originàriament) tampoc tenen un correlat administratiu, i tenen un ús social i mediàtic extens.

en la seua natura aragonesa, altres en la cultura catalana, o les que han donat més pes al component interactiu, constructivista i utilitari de la identitat de la població de la Franja (Espluga, 2003, 2004, 2008a, 2008d, 2008c, 2008d, 2008b, 2009a, 2009b; Espluga & Capdevila, 1995, 1996; Lapresta Rey, 2001, 2014; Monclús, 1999; Montclús i Esteban, 2014; Sistac i Vicén, 2003; Sistac, 2014; Ubalde, 2013).

Il·lustració 1 – Mapa lingüístic d’Aragó, amb el català de groc, a la Franja, l’aragonès de verd, a l’Alt Aragó, i el castellà a la resta (López Susín, 2012).

Segona part

**LA FRANJA COM A EXCEPCIÓ EN UN
MARC ADVERS. MARC LEGAL I
DEBAT POLÍTIC**

En l'apartat «La llengua de la Franja» hem fet una revisió sobre la posició del català a la Franja, i a Aragó, en termes històrics. Hem vist que des de la seua individuació com a llengua el català ocupa un paper central a la Franja, cert espai a Aragó, i és especialment important a la Corona d'Aragó, arribant al seu zenit el segle XV, amb el Compromís de Casp com a data de referència. A partir de 1412 s'introdueix una dinastia castellana a la Corona, i el català perd la seua posició a la Franja, i també a Aragó, fins la supressió dels Furs l'any 1704 per part de la nova dinastia dels Borbons. Amb tot, és força probable que la llengua va mantenir la seua vitalitat social durant els segles posteriors, i bona part de la població va mantenir-se pràcticament monolingüe durant alguns segles més, fins la universalització de l'educació el segle XX.

Durant la primera meitat del segle XX, l'Avantprojecte d'Estatut d'Autonomia d'Aragó (7/6/1936) només preveia el reconeixement de la llengua castellana («Art. 3º. El idioma castellano es lengua oficial en Aragón»). Un altre avantprojecte, elaborat també el 1936 per les forces conservadores, i signat per Domingo Miral i quatre personalitats més, sí que reconeixia l'existència de diversitat a Aragó. Tot i que no les reconeixia com a llengües, sí que preveia certs drets en l'ús: «*Los aragoneses tienen derecho a producirse verbalmente en sus dialectos ante los Tribunales de Justicia y órganos de la Administración pública, dentro del territorio de Aragón, dentro del territorio de la Región y a designar un intérprete cuando sus interlocutores declaren no entender el dialecto respectivo*» (Escribano Riera, 2015).³⁰ En tot cas, l'Estatut no s'arribà a aprovar, per l'esclat de la Guerra Civil i la divisió d'Aragó pel front.

Amb la mort de Franco l'any 1975, l'obertura política va permetre que a nivell social es gestara el debat per a la protecció del català. La constitució espanyola (1978) feia única llengua oficial de l'Estat el castellà (art. 3.1), reconeixent certa diversitat lingüística interna, que distingia entre les llengües oficials que

³⁰ Comunicació personal de Daniel Escribano (2015). Informacions no publicades, citant Santamaría, Juan Alfonso; Orduña, Enrique; Martín-Artajo, Rafael (1977). *Documentos para la historia del regionalismo en España*. Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local; i «Proyecto de Estatuto de Aragón, elaborado en junio de 1936 por Domingo Miral, Antonio de Gregorio Rocasolano y otros» (p. 50-70).

reconegueren els Estatuts d'autonomia corresponents (art. 3.2), i les *modalitats lingüístiques* que conformarien un patrimoni cultural que calia respectar i protegir. Així, per exemple, es va desenvolupar una importantíssima producció literària en català a la Franja (Moret Coso, 1998; Sasot Escuer, 1995). I també van emergir moviments culturals, associatius i polítics que precediren la creació de la Comunitat Autònoma d'Aragó. L'Estatut d'Autonomia de 1982 significa un punt d'inflexió, pel fet que menciona l'existència de *modalitats lingüístiques* a Aragó, però sense nomenar-les o definir-les (Aliaga Jiménez et al., 2016; Bada Panillo, 1990; Espluga, 2008c; IEBC et al., 2006; Moret Coso, 2003).

Posteriorment, amb el desenvolupament a Aragó dels debats polítics, dels cos legislatiu, de les institucions i de les polítiques lingüístiques, es poden distingir tres etapes. La primera s'inicia amb l'obertura política amb la mort de Franco i té com a culminació el reconeixement explícit de la llengua catalana i la llengua aragonesa a la Llei de Patrimoni Cultural (1999), envoltada d'un important consens polític en el reconeixement del català. La segona etapa s'inicia lentament amb el trencament del consens per part dels conservadors, i arriba al seu cim amb l'aprovació de la primera Llei de Llengües (2009) per part de partits progressistes, i la gestació també conflictiva d'una segona Llei de Llengües (2013) per part dels partits conservadors. I finalment la tercera etapa es gesta amb l'adaptació i l'adopció de la Llei de Llengües conservadora per part del nou Govern progressista (2015), i el seu desenvolupament institucional. Vegeu-ho a la Taula 2.

Taula 2 – Cronologia de la política lingüística a l'Aragó autònom.

Any	Esdeveniment	Efecte en la política lingüística
S. XI - XVI	Individuació del català a la Franja	
S. XVI–1982	Des del segle XV el català inicia el seu declivi com a llengua reconeguda a Aragó, fins la seua pràctica desaparició en l'ús oficial a partir del s. XVII	
Procés de reconeixement del català		
1982	Estatut	Reconeixement de <i>modalitats lingüístiques</i>
1984	Declaració de Mequinensa	Activació de polítiques favorables, ensenyament optatiu

1996	Estatut	Mandat de fer una llei de llengües
1997	Dictamen Política Lingüística	Demanda de cooficialitzar el català i l'aragonès
1999	Llei de Patrimoni Cultural	Reconeixement legal del català
2001	Avantprojecte de llei de llengües	Debat sobre cooficialitat i denominacions locals
Polarització conservadora		
2009	Llei de llengües (I)	Reconeixement de drets lingüístics
2013	Llei de llengües (II)	«Lengua Aragonesa Propia del Área Oriental»
Institucionalització tensa		
2015	Llei de llengües (II) modificada	Recuperació de la definició de català i desplegament institucional (DGPL, Acadèmia)

2.1. El lent reconeixement patrimonial del català (1982–2001)

L'any 1982 marca una fita legislativa a la Franja en termes de política lingüística, pel reconeixement a l'Estatut d'Autonomia d'Aragó del que es denomina *modalitats lingüístiques*. L'etapa clou entre l'any 1999, en què la Llei de patrimoni cultural reconeix el català i l'aragonès, i l'any 2001, en què fracassa l'aprovació d'una Llei de Llengües. Així, l'etapa dels anys 80 (Bada Panillo, 1990) i 90 (Martínez, 2001; Ricart i Orús, Francesc, 2003) es caracteritza per consolidar, molt lentament, el reconeixement del català i l'aragonès com a llengües pròpies d'Aragó i l'inici d'unes polítiques lingüístiques per a afavorir-les, que perduraran fins la dècada posterior.

Estatuts

L'any 1982 s'aprovava l'Estatut d'Autonomia d'Aragó. En l'article 7 es feia referència a la diversitat lingüística, amb un redactat curt i abstracte. Es reconeixia l'existència de diverses *modalitats lingüístiques* a Aragó, un terme que ja apareixia a la Constitució Espanyola de 1978 (article 3.3). I no es feia referència al castellà, ancorant la seua oficialitat a la Constitució (article 3.1). Així, no es concretava quines eren les *modalitats lingüístiques* d'Aragó, ni si este concepte s'oposava al de *llengua*, o bé només el complementava. Tot i això, s'ordenava que estes modalitats gaudiren de *protecció*.

Estatut d'Autonomia d'Aragó de 1982

Artículo 7. *Las diversas modalidades lingüísticas de Aragón gozarán de protección, como elementos integrantes de su patrimonio cultural e histórico.*

L'any 1994 Aragó va reformar l'Estatut per a ampliar les competències, però sense canviar l'article 7. L'any 1996 es tornava a reformar, i esta vegada afectava a l'article. A les «modalitats lingüístiques» s'hi afegien les «llengües», i ambdós es declaraven pròpies d'Aragó. Però seguia sense indicar-se quin era el nom de les *llengües* o quines eren les *modalitats lingüístiques*. Enlloc apareixia, tampoc, l'estatus de la llengua castellana. Però el canvi més important de 1996 era que per primer cop l'Estatut feia un mandat a les Corts d'Aragó (parlament aragonès) per tal que aprovaren una Llei de llengües que garantira l'ensenyament i la resta de drets lingüístics.

Reforma de 1996 de l'Estatut d'Autonomia d'Aragó de 1982

Artículo 7. *Las lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón gozarán de protección. Se garantizará su enseñanza y el derecho de los hablantes en la forma que establezca una ley de Cortes de Aragón para las zonas de utilización predominante de aquéllas.*

Declaració de Mequinensa

A més del reconeixement ambigu de la diversitat lingüística a Aragó, un altre dels punts clau dels anys 80 i 90 va ser l'inici de polítiques tímides de reconeixement i difusió del català des d'Aragó. Especialment la incorporació de l'ensenyament del català en el sistema educatiu, de forma optativa, per part del conseller socialista José Bada, originari de Favara (Baix Matarranya), passant prèviament per enfrontaments polítics importants (Bada Panillo, 1990; Gastón, 1993; Ricart i Orús, Francesc, 2003). Un dels punts clau que van acompanyar esta política va

ser la Declaració de Mequinensa (1984),³¹ on representants socialistes de diferents municipis de la Franja i el Conseller de Cultura del Govern d'Aragó exigien mesures per a donar prestigi a la llengua catalana i normalitzar-la, tals com rebutjar denominacions despectives com *xapurriau*, exigir l'ensenyament optatiu de la llengua, així com fomentar la producció literària autòctona i l'ús públic de la llengua. El document contenia demandes bàsiques, però que en alguns casos no es van assolir ni quatre dècades més tard, com l'assignatura optativa de català que encara no era oferida en poblacions del Mesquí, o en l'ensenyament secundari es repetien els problemes per manca de complicitat de l'administració o els conflictes amb els equips directius (Hernández, 2007; Comarques Nord, 2014; Diario de Teruel, 2014, 2015; Quintana i Font, 2023).

Marcelino Iglesias era un dels principals promotors d'anteriors comunicats d'alcaldes del nord de la Franja, que el Conseller Bada considerava «els més animats». Va ser també un dels signats de la Declaració de Mequinensa, i posteriorment va esdevenir president d'Aragó durant 12 anys. Deia en aquell moment Iglesias, en resposta als temors de fer pública la Declaració de Mequinensa, el següent: «En aquesta assemblea pareix que sura un complex d'inferioritat que hem de fer desaparèixer. És clar que aquesta iniciativa tindrà contestació, especialment en els sectors més conservadors. I a mi, en el fons, m'alegra que sigui així per a desemmascarar els qui mai no han fet res per conservar la nostra identitat» (Bada Panillo, 1990, p. 48).

Tot i que a la Franja encara no s'havia reconegut oficialment el català, a principi dels anys 80 els tres grans territoris de llengua catalana a l'Estat espanyol havien reconegut oficialment la llengua pròpia. L'Estatut d'Autonomia de Catalunya (1979) declarava que «*La llengua pròpia de Catalunya és el català*», l'Estatut d'Autonomia al País Valencià (1982) afirmava que «*Els dos idiomes oficials de*

³¹ Hi ha diferents versions de la Declaració de Mequinensa. El reproduït per Bada (1990, p. 49) no coincideix per complet amb altres versions de la Declaració que es conserven en imatge i tenen les signatures dels alcaldes. La versió de Bada té algunes errades ortogràfiques corregides i utilitza un model de la llengua estàndard. A més, enumera tots els ajuntaments que signaren la declaració, i compta amb més text en algun apartat, especialment el de «PROPOSEM». Però el sentit i contundència dels textos és el mateix.

la Comunitat Autònoma són el valencià i el castellà»,³² i l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears (1983) manifestava que «La llengua catalana, pròpia de les Illes Balears, tindrà, juntament amb la castellana, el caràcter d'idioma oficial». També als territoris fora de l'Estat espanyol es va produir el reconeixement. La Constitució d'Andorra (1993) apuntava que «La llengua oficial de l'Estat és el català», la *Loi Deixonne* francesa per al català de la Catalunya del Nord (1951) que «Elle autorise l'enseignement facultatif de certaines langues régionales : le basque, le breton, le catalan et l'occitan» i la llei de Promozione e valorizzazione della cultura e della lingua della Sardegna (1997) per a l'Alguer que «La medesima valenza attribuita alla cultura ed alla lingua sarda è riconosciuta con riferimento al territorio interessato, alla cultura ed alla lingua catalana di Alghero, al tabarchino delle isole del Sulcis, al dialetto sassarese e a quello gallurese». Així, a excepció de la Franja i del Carxe (les poblacions catalanoparlants de Múrcia), ja als anys 80 i 90 la resta de territoris de llengua catalana havien reconegut el català en el seu cos legislatiu. Per tant, Aragó se situava com a territori que significativament més tard «reconeixeria» la llengua pròpia.

Dictamen de política lingüística

Des de l'any 1996 existia el mandat estatutari per a aprovar una llei de llengües a les Corts d'Aragó, i a les Corts d'Aragó es va crear una Comissió especial sobre política lingüística (Martínez, 2001).³³ El seu dictamen es va aprovar amb el vot favorable de CHA, PSOE, IU i PAR³⁴, i el vot particular del PP (Dictamen, 1997).³⁵ Els populars no es van pronunciar negativament, ben al contrari, ac-

³² La filiació de la llengua quedava resolta, entre altres, mitjançant el *Dictamen sobre els principis i criteris per a la defensa de la denominació i l'entitat del valencià* de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (2005b): «la llengua pròpia i històrica dels valencians, des del punt de vista de la filologia, és també la que compartixen les comunitats autònomes de Catalunya i de les Illes Balears i el Principat d'Andorra. Així mateix és la llengua històrica i pròpia d'altres territoris de l'antiga Corona d'Aragó (la franja oriental aragonesa, la ciutat sarda de l'Alguer i el departament francès dels Pirineus Orientals)».

³³ La comissió es crea el 20/6/1996. Per aprofundir en els fets polítics d'entre 1996 i 2001 us recomanem Martínez (2001)

ceptaven la denominació de català nord-occidental, i declaraven que preferien la de català d'Aragó per als parlars de la Franja. El seu vot particular volia matisar sobretot que es considerara que l'aragonès era un conjunt de parles alt-aragoneses que no s'havien consolidat en una llengua unificada. Per la resta, instaven el Govern a aprovar una llei que reconeguera el català d'Aragó i els parlars alt-aragonesos com a sistemes lingüístics propis d'Aragó, el dret a utilitzar-los, rebre'n l'ensenyament, disposar d'espais de comunicació i engegar la seua normalització. En el moment de l'aprovació, Santiago Lanzuela (PP), que sustentava la Presidència del Govern de coalició PP-PAR, presagiava la posició futura dels conservadors, sentenciant que «no cal una llei per a normalitzar una situació que ja és normal». I així va ser. Lanzuela aturà el procés fins la seua eixida del Govern (2/8/1999).

Llei de Patrimoni Cultural

A pesar de la singularitat que representava el no reconeixement del català (i l'aragonès) a Aragó, no va ser fins l'any 1999 que les Corts d'Aragó van aprovar la Llei de Patrimoni Cultural (3/1999), que vertebrava finalment una denominació i una entitat per a les modalitats lingüístiques que l'Estatut apuntava:

Artículo 4. Lenguas minoritarias.

El aragonés y el catalán, lenguas minoritarias de Aragón, en cuyo ámbito están comprendidas las diversas modalidades lingüísticas, son una riqueza cultural propia y serán especialmente protegidas por la Administración.

³⁴ L'arc parlamentari aragonès es distingeix de l'estatal principalment per la presència del originàriament Partido Aragonés Regionalista (PAR) de tall conservador, i amb presència sobretot al sud d'Aragó, també al Matarranya, i Chunta Aragonesista, de tall socialdemòcrata i aragonesista, amb major presència urbana, i que ha incorporat el trilingüisme, especialment la llengua aragonesa, com a marca d'identitat. També el PSOE-Aragó, com a federació del PSOE estatal, té certes característiques pròpies, per la integració de part del PSA, de tall més aragonesista.

³⁵ Boletín Oficial de las Cortes de Aragón (21/04/1997) *Dictamen elaborado por la Comisión especial sobre la política lingüística en Aragón*. (Butlletí núm. 105). <[http://bases.cortesaragon.es/bases/original.nsf/\(BOCA1\)/200360F21D60F4EF412568B60046DCA3/\\$File/Boca105.pdf?OpenElement](http://bases.cortesaragon.es/bases/original.nsf/(BOCA1)/200360F21D60F4EF412568B60046DCA3/$File/Boca105.pdf?OpenElement)>

A més, la Llei afegia una disposició final, que en un to similar al de la reforma de l'Estatut de 1996, feia un mandat per a elaborar una Llei de llengües:

Disposición final segunda. Lenguas de Aragón

Una ley de lenguas de Aragón proporcionará el marco jurídico específico para regular la cooficialidad del aragonés y del catalán, lenguas minoritarias de Aragón, así como la efectividad de los derechos de las respectivas comunidades lingüísticas, tanto en lo referente a la enseñanza de y en la lengua propia, como a la plena normalización del uso de estas dos lenguas en sus respectivos territorios.

Novament, el reconeixement de la llengua catalana no va despertar oposició entre cap dels partits aragonesos. La part que va despertar recel va ser aquella en què d'una manera més clara la Llei de patrimoni feia el mandat per a l'elaboració de la Llei de llengües, que va motivar el vot oposat del PP, en aquell moment partit del Govern (Villagrasa Rozas, 1999). De fet, tant l'article 4 com la disposició final segona que hem nombrat més amunt van ser aprovats amb el vot de tots els partits de l'oposició (PSOE, CHA i IU), i també amb el vot dels regionalistes conservadors del PAR, que en aquell moment eren socis de Govern del PP.

2.1.1. Cap a l'oficialització (1999-2001)

Poc més tard, Marcelino Iglesias, socialista nascut a Bonansa, de la Ribagorça catalanoparlant, accedia a la Presidència del Govern d'Aragó, formant coalició també amb el PAR³⁶ per tres legislatures (2/8/1999-13/7/2011), i trencant l'anterior coalició de Govern entre PP i PAR (1995-1999). En el seu primer debat d'investidura prometia la Llei de llengües (Cortes de Aragón, 1999a) en estos termes:

³⁶ Inicialment en la coalició també hi ha IU.

«Y le digo que, durante esta etapa, sin ninguna duda, plantearemos y aprobaremos la ley de lenguas, y, sin ninguna duda, lo mismo que hicimos un grupo de alcaldes, que fuimos partidarios de que nuestras lenguas entraran en la escuela, ahora conseguiremos con normalidad y con prudencia que nuestras lenguas estén también en la calle, sin producir ningún sobresalto, consiguiendo que la gente entienda esa riqueza y esa normalidad».

La promesa no definia el nom de les llengües ni el tipus de legislació que es promouria des del Govern. Amb tot, el procés culminava dos anys més tard, el 2001, presentant un avantprojecte de Llei de llengües (Comparecencia del Consejero de Cultura y Turismo, 2001; Anteproyecto de Ley de Lenguas de Aragón, 2001) a partir dels resultats de la Comissió especial de 1997 (Dictamen, 1997). En l'Avantprojecte de 2001 es reconeixia el català i l'aragonès com a llengües minoritàries i les declarava oficials als seus respectius territoris, però l'ensenyament continuava sent voluntari. Alguns dels punts més polèmics eren els que permetien als ajuntaments canviar l'adscripció lingüística de cada vila, i l'elecció directa per part del President d'Aragó d'un Consell Superior de les llengües d'Aragó, perquè amb la capacitat normativa que se li atorgava, s'obria a opcions secessionistes depenent del color de la Presidència. La proposta de Llei va ser sintetitzada pel jurista frangenc Juli Pallarol (2003) amb l'afirmació:

«La nostra llengua a Aragó és un criptograma juridicopolític. És com una nina russa de joguina (la Constitució es remet a l'Estatut; l'Estatut, a la Llei; la Llei, a un acord municipal, i l'acord municipal, a una reflexió col·lectiva d'una colla d'amics)».

2.2. Polarització conservadora i dues lleis de llengües (2001-2015)

La segona etapa es va caracteritzar pel canvi radical de rumb dels conservadors, especialment del Partit Aragonès (PAR), que abandonà gradualment el desig d'oficialitzar el català i l'aragonès, per a finalment desembocar en un rumb secessionista, acabant per no reconèixer ni tan sols la presència de la llengua catalana a Aragó.

2.2.1. Els conservadors inicien la discrepància (2001-2003)

En els tràmits de l'Avantprojecte de Llei de Llengües (2001) el PAR va iniciar un canvi radical en la posició en matèria de política lingüística i va fer accions per aturar l'Avantprojecte de Llei de Llengües. Encapçalat per les accions del Conseller de Cultura que liderava el procés, Javier Callizo (PAR), va sol·licitar als Ajuntaments la seua posició sobre l'oficialitat de les llengües, va posar en dubte l'existència de la llengua aragonesa, i forçà un informe de la *Comissió Jurídica Assessora del Govern d'Aragó* contra l'oficialitat de les llengües (Martínez, 2001; Sorolla, 2009a). Malgrat els entrebancs del soci regionalista, el 13 de març de 2001 es presentava l'Avantprojecte a les Corts. Però l'operació s'avortà, i a finals d'any es donava per aturat el procés (Cortes de Aragón, 2001).

Així, fins aquell moment pareixia mantenir-se la unanimitat dels partits sobre la presència del català a Aragó, i el debat s'encallava només pels drets lingüístics que calia reconèixer als seus parlants. El PAR defensava l'any 1999 la cooficialitat del català i l'aragonès (Cortes de Aragón, 1999b):

«Y cuando hemos aprobado la enmienda en la que se solicita que se regule la cooficialidad es porque estamos absolutamente convencidos, señora portavoz del Grupo Parlamentario del Partido Popular, de que únicamente con leyes como la ley de sucesiones, cuando los hablantes del aragonés o de sus diversas modalidades o del catalán o de sus diversas modalidades vean que puedan ir al notario a emplear su lengua, cuando vayan a las instituciones públicas y empleen sus lenguas, es entonces cuando se van a creer que los valoramos, que los aceptamos y que no los despreciamos, y, a partir de ahí, se podrá empezar a tomar medidas para fomentar cursos, convocar premios, concursos de poesía y lo que se quiera».

Per exemple, la diputada Teresa Perales (PAR) reconeixia pocs anys més tard l'autoritat lingüística de l'Institut d'Estudis Catalans (Cortes de Aragón, 2003b):

«[...] el caso de los nombres propios en catalán [...] en este campo sí que existe una autoridad lingüística, reconocida incluso por el Estado, para todos los te-

rritorios de lengua catalana, entre los que se encuentran, obviamente, las comarcas orientales de Aragón que tienen esa lengua como autóctona, y cuya peculiaridad lingüística ya se ha recogido en las leyes de creación de dichas comarcas a través de las denominaciones bilingües de sus términos municipales y de la genérica de la propia comarca. Esta autoridad lingüística no es otra que el Instituto de Estudios Catalanes a través de su oficina onomástica, que, junto a la Dirección General de Política Lingüística de la Generalitat de Cataluña, son los órganos competentes para expedir y acreditar las equivalencias de los nombres propios en lengua catalana».

També Marta Calvo, diputada del PP que habitualment s'encarregava dels debats sobre les llengües d'Aragó, i donava per suposada en diferents discussions la presència del català:

«consistió también en el establecimiento del currículum del catalán para cada etapa educativa, su reconocimiento académico y la convalidación de la titulación con otras comunidades autónomas que tienen implantada dicha lengua» (Interpelación núm. 35/02, 2002); «ese "chapurreo" -término que a mí no me gusta-» (Comparecencia del Consejero de Cultura y Turismo, 2001).

O Yolanda Vallés (PP) accentuava la diversitat interna del català sense negar-ne la filiació (Cortes de Aragón, 2003b):

«Igualmente, hay que tomar medidas como esta que favorezcan la familiarización con las variedades lingüísticas que fomenten un sentimiento de que la pluralidad lingüística es patrimonio de todo Aragón, sin forzar ni tergiversar la realidad social, realidad social que se identifica con las hablas altoaragonesas y el catalán de Aragón. Y en este sentido van nuestras enmiendas. [...] Las realidades lingüísticas de Aragón no son el aragonés y el catalán, sino las variedades dialectales del catalán que se hablan en la Franja y las variedades dialectales del aragonés de los valles pirenaicos. Y, por ello, sin querer exacerbar los ánimos, hemos planteado la correspondiente enmienda».

Així, pareix que durant la primera legislatura del Govern PSOE-PAR, cap càrrec electe autonòmic aragonès negà l'existència del català a Aragó.³⁷ Ben al contrari, on els diputats conservadors mostraven més dubtes era respecte la llengua aragonesa. La diputada Calvo afirmava

«que el aragonés es esperanto de las lenguas aragonesas; lo que usted consideraba una lengua unificada, creada artificialmente en el laboratorio, ese presunto aragonés [...] declarar cooficial el aragonés "batúa"» (Comparecencia del Consejero de Cultura y Turismo, 2001); «ese aragonés que yo llevo cinco años entrecomillando» (Interpelación núm. 35/02, 2002).

I la diputada Perales (PAR) feia notar els problemes associats amb la manca d'una entitat normativa oficial per a la llengua aragonesa

«Los nombres propios en aragonés [...] no se encuentran avalados por ninguna autoridad lingüística reconocida por la Administración de la Comunidad Autónoma de Aragón. En estos supuestos, el Registro civil, no obstante, viene admitiendo ya la presentación de certificados emitidos por asociaciones culturales de constitución voluntaria y naturaleza privada [...] unas equivalencias ortográficas que han patrimonializado un grupo de asociaciones que, a pesar de su esfuerzo por la dignidad de las lenguas propias, no tienen representatividad ni legitimidad en esta materia» (Cortes de Aragón, 2003b).

Llengües, comarcalització i població

Habitualment la Franja s'havia delimitat en quatre comarques: el Matarranya, el Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça. Entre els anys 2000 i 2003 Aragó va cloure un procés de comarcalització, amb la cessió d'algunes competències autonòmiques a estes noves administracions (Gobierno de Aragón, 2006). I el procés acabaria dividint la Franja en fins a sis administracions, on conviurien també

³⁷ Amb tot, el discurs penetra a les Corts d'Aragó l'any 2002, de la mà d'ultres històrics i els que posteriorment serien membres destacats de la FCAO (Comparecencia del presidente de la Asociación Literana «Lo Timó», 2002; Comparecencia del señor Bayod Pallarés, 2002).

poblacions castellanoparlants i aragonesòfones, i faria que les poblacions catalanòfones representaren només el 45% d'estes noves entitats. La delimitació no va tenir en compte ni va respectar les delimitacions lingüístiques, i això va fer augmentar la fragilitat de la llengua a la Franja. Així, les viles de la conca del Mesquí i el Bergantes passaven a ser un reducte dins la comarca del Baix Aragó (al voltant del 6,5% de la població) amb capital castellanoparlant a Alcanyís. El Matarranya es convertia en l'única comarca formada per viles de llengua catalana, amb capital catalanoparlant a Vall-de-roures.³⁸ Les viles del Baix Matarranya passarien a pertànyer a la comarca del Baix Aragó-Casp, amb només el 36% de la seua població, tot i que les viles castellanoparlants de la comarca serien només la seua capital, Casp, i Chiprana. El Baix Cinca tindria com a capital Fraga, i que juntament amb les altres viles de llengua catalana arribarien al 81% de la població de la comarca. La Llitera, tot i tindre la pràctica totalitat de viles de llengua catalana, tenia com a capital Binèfar, que deixaria la població de l'àrea de llengua catalana en el 49%. Finalment, La Ribagorça es conformaria com una comarca de llengua catalana i aragonesa, i la població aveïnada a la banda catalanoparlant només arribaria al 30% de la població.

2.2.2. Conflicte fred (2003-2007)

En la segona legislatura del PSOE amb el PAR de soci de Govern (2003-2007), Marcelino Iglesias renovava el càrrec de President d'Aragó sense la Llei de Llengües aprovada, i la prometia novament en el seu segon debat d'investidura (Cortes de Aragón, 2003a), tot i continuar sense nombrar les llengües pel seu nom:

«La vertebración cultural de una comunidad como la nuestra, que cuenta con la riqueza de varias lenguas, que cuenta con esa riqueza, no con el problema, exige normalizar institucionalmente lo que ya es cotidiano en la vida social. Para ello me comprometo a presentar en estas Cortes un proyecto de ley en materia lingüística. Saben que es una obligación, una exigencia de nuestro Estatuto de Autonomía, y la queremos cumplir.»

³⁸ En este treball ens referim a les viles de la Comarca del Matarranya com l'Alt Matarranya.

En consecuencia, pediré el máximo grado de negociación y acuerdo político, en el marco de las resoluciones parlamentarias que estas Cortes aprobaron en 1997 —hemos hecho ya un largo trecho de reflexión y de trabajo—, y por unanimidad, de manera que se regule claramente el derecho de los hablantes de las lenguas y modalidades lingüísticas propias de nuestra comunidad».

Durant esta VI legislatura (2003-2007) la Conselleria d'Educació i Cultura va passar de mans del PAR a mans del PSOE, i estos últims ja havien adduït en l'anterior legislatura que el fet de no tenir-la anteriorment havia dificultat l'aprovació de la Llei de llengües. Durant la legislatura, l'oposició progressista va llançar diferents demandes sobre la normalització del català i l'aragonès (*Pregunta núm. 441/04, 2004; Pregunta núm. 1162/05, 2005; Pregunta núm. 1172/05, 2005*), i finalment Iglesias va anunciar que l'avantprojecte es presentaria a Corts el setembre de 2005 i sense reconèixer-ne l'oficialitat, tal com apuntava el Dictamen de la Comissió especial sobre la política lingüística. A l'octubre de 2005 es feia públic este nou avantprojecte, que s'havia rebaixat visiblement respecte el de 2001. Però s'avortava a finals d'any, adduint Iglesias que «*se va a retrasar para no hacerla coincidir con la tensión que se vive como consecuencia del debate del Estatuto de Cataluña*» (Aragón Digital, 2005; Heraldo de Aragón, 2005a, 2005b, 2005c).

Els béns de la Franja

Aragó i Catalunya han mantingut diferents litigis polítics, que tenen una raïl històrica (Segura Malagó & Tomás Faci, 2008; Tomás Faci, 2011, 2020). En algunes ocasions el veïnatge i l'herència de compartir la Corona d'Aragó ha afavorit convenis entre les actuals comunitats autònomes, com els de reciprocitat de senyals de les televisions autonòmiques, acords en el camp sanitari o en el control d'incendis. Però les complicitats que Catalunya ha mostrat cap als territoris de llengua catalana, de vegades escasses, han estat considerats en ocasions com una *intrusió catalana* conseqüència d'una suposada *política annexionista* generalitzada. El litigi sobre els béns artístics i religiosos de parròquies de la Franja que anteriorment havien format part de la diòcesi de Lleida,

i que es trobaven al Museu Diocesà de Lleida, ha estat possiblement el conflicte més rellevant i utilitzat políticament en les controvèrsies entre Aragó i Catalunya.

L'any 1995 Roma acceptava la petició de la Conferència Episcopal Espanyola, presidida en aquell moment per l'arquebisbe de Saragossa, per tal de fer coincidir els límits eclesiàstics amb els autonòmics (Agustí i Farreny, 2003). I així, diverses viles de la Franja i altres de no catalanoparlants limítrofes, que pertanyien al bisbat de Lleida, se segregaven entre 1995 i 1998, anant a parar al recent creat bisbat aragonès de Barbastre-Montsó, bressol de Josemaría Escrivá de Balaguer i l'Opus Dei. Durant els anys que les viles de la Franja pertanyien al bisbat de Lleida algunes obres artístiques es traslladaren de les parròquies locals a la seu episcopal, argumentant que la seguretat de les parròquies era baixa, i amb la centralització desapareixien els riscos de robatori. Tot i que inicialment la reclamació dels béns no deixà de ser anecdòtica, a partir de la reclamació dels Papers de Salamanca que capitalitzà ERC, i del debat sobre el nou Estatut català, des de les posicions conservadores de Saragossa s'emprengué una batalla per reclamar estos béns de la Franja, el conflicte eclesiàstic saltà al conflicte polític i judicial, i va aconseguir focalitzar l'agenda del Govern aragonès. A pesar de la poca significació que el tema tenia al territori, la intensitat mediàtica del fet omplí pàgines i emissions, tant dels mitjans conservadors com dels progressistes (Catalunya 1714, s.d.; lafranja.net, s.d.-a). Va ser en este moment que, per exemple, Marcelino Iglesias, amb l'exigència unànime de les Corts d'Aragó (PP, PSOE, PAR, CHA i IU), trencava els acords amb l'Euroregió dels Pirineus i el Mediterrani, on hi participaven Aragó, Catalunya, les Illes Balears, Migdia-Pirineus i Llenguadoc-Rosselló (Agència Catalana de Notícies, 2006; Avui, 2006; Heraldo de Aragón, 2006; VilaWeb, 2006). Amb la finalització dels debats sobre el nou Estatut de Catalunya, i les posteriors aliances d'ERC amb el PSOE a Madrid i amb el PSC a Catalunya, la intencionalitat de polaritzar els conflictes amb Catalunya es reduïren i el conflicte es diluí, encara més amb la formació del Govern PP-PAR a Aragó (2011-2015). Finalment, el març de 2021, 25 anys després de l'inici dels litigis, es van portar les obres a Barbastre, amb el govern autonòmic de Catalunya intervingut per l'aplicació de l'article 155 de la Constitució («Conflicte de les obres d'art entre l'Aragó i Catalunya», s.d.; «Conflicto de los bienes eclesiásticos de la Franja», s.d.). Al llarg d'estos anys han emergit altres polèmiques per les candidatures als jocs

olímpics d'hivern (lafranja.net, s.d.-b), o el conflicte en l'atenció sanitària de població aragonesa a Lleida o estiujeants a la Costa Daurada (Arredol, 2011; El Periódico de Aragón, 2011a, 2011d, 2011e; Heraldo de Aragón, 2011; lafranja.net, s.d.-c, 2015).

Estatut d'Autonomia (2007)

Marcelino Iglesias excusava a finals del 2005 l'aturada en la Llei de llengües pels debats que ocorrien a la Comunitat veïna. Però passat este període, res va rectificar l'aturada de la Llei de llengües: no ho va fer l'aprovació de l'Estatut a Catalunya el 2006. Però tampoc l'aprovació del nou Estatut d'Autonomia d'Aragó (2007) s'aprofitaria per arreplegar el reconeixement del català i l'aragonès a Aragó, o la seua oficialitat. Així, durant el primer mandat de Rodríguez Zapatero (2004-2008) Aragó s'incorporava al procés generalitzat per reformar els Estatuts, amb el suport de PSOE, PP, PAR i IU, i sense el vot de CHA. La nova redacció sobre les llengües a l'Estatut d'Aragó no aportaria incorporacions importants, continuant ocultant-se el català i l'aragonès sota el concepte de *modalitats lingüístiques*, i reiterant-se en el mandat de redactar una Llei de llengües. Encara que n'ampliava els objectius:

Estatut d'Autonomia d'Aragó de 2006

Artículo 7.- Lenguas y modalidades lingüísticas propias.

1. Las lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón constituyen una de las manifestaciones más destacadas del patrimonio histórico y cultural aragonés y un valor social de respeto, convivencia y entendimiento
2. Una ley de las Cortes de Aragón establecerá las zonas de uso predominante de las lenguas y modalidades propias de Aragón, regulará el régimen jurídico, los derechos de utilización de los hablantes de esos territorios, promoverá la protección, recuperación, enseñanza, promoción y difusión del patrimonio lingüístico de Aragón, y favorecerá en las zonas de utilización predominante el uso de las lenguas propias en las relaciones de los ciudadanos con las Administraciones públicas aragonesas.
3. Nadie podrá ser discriminado por razón de la lengua.

Només Chunta Aragonesista (CHA) es va abstenir en la votació a les Corts d'Aragó, i també va ser l'únic partit que va votar en contra a Madrid, proposant declarar l'aragonès i el català pròpies d'Aragó i oficials als seus respectius territoris, el dret a conèixer-les i usar-les, i establint la garantia de l'ensenyament en la llengua pròpia. També l'associacionisme de la Franja va fer una proposta alternativa de redacció sobre les llengües a l'Estatut (Casal Jaume I de Fraga et al., 2006). Al Congrés espanyol, tot i les esmenes dels partits catalans a l'article 7 de l'Estatut aragonès, cap d'ells va votar en contra del text (Esquerra Republicana i Iniciativa per Catalunya s'hi van abstenir, i Convergència i Unió hi va votar a favor) (Directe!cat, 2007). Així, l'any 2007 va cloure també com a any preelectoral a Aragó, Iglesias va tornar a prometre la Llei de llengües, i esta vegada declarant que condicionaria el pacte postelectoral a la seua aprovació, mentre que Biel (PAR) exposava que no tenia cap inconvenient en esta condició (El Periódico de Aragón, 2008; Terra, 2007).

2.2.3. Radicalització conservadora i primera Llei de llengües (2007-2011)

La tercera legislatura de Marcelino Iglesias (2007-2011), novament en una coalició PSOE-PAR, va ser en la que el PAR va fer pública la seua radicalització respecte el català a la Franja, amb una posició obertament secessionista. D'una banda, Marcelino Iglesias anunciava novament en el seu tercer debat d'investidura la Llei de llengües, sense denominar les llengües pel seu nom, i referint-se de nou a la voluntarietat de les polítiques lingüístiques (Cortes de Aragón, 2007):

«El grado de normalización cultural que han permitido las instituciones autonómicas, ha posibilitado que hoy podamos afirmar que es una realidad la universalización de la actividad cultural. A partir de este momento hay que afrontar decididamente la singularidad de Aragón. Una de nuestras características es que somos una Comunidad multilingüe. El Estatuto de Autonomía establece que se regulará el uso de las distintas lenguas mediante una Ley de Cortes. Las especiales circunstancias que concurrieron en la pasada legislatura, con el debate estatutario en otras comunidades, aconsejó no presentarla. El Gobierno entendió que no se daban las condiciones para un debate sereno. Remitiremos con prontitud dicho proyecto,

que tendrá como singularidad ser una ley de derechos, que reconocerá a los hablantes de lenguas propias de Aragón, sin imposiciones para ningún ciudadano».

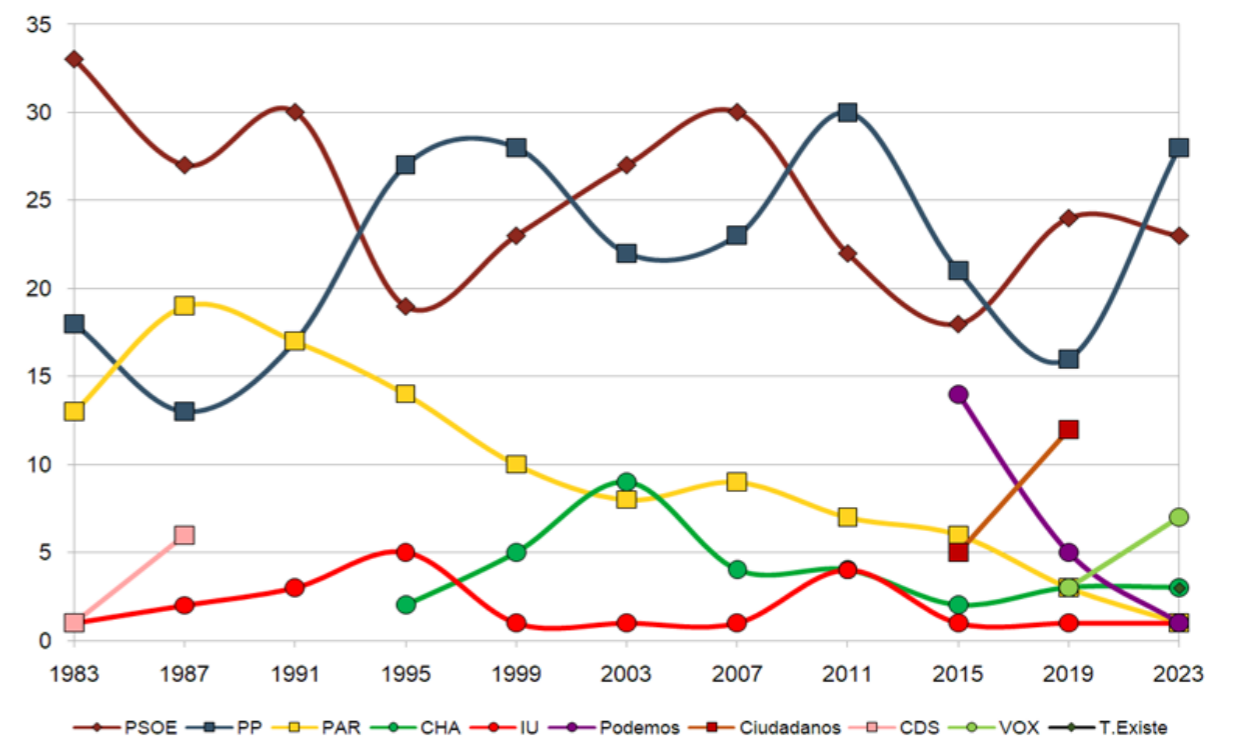
Però el PAR, de nou, era soci de Govern del PSOE. I fins al moment, fora del focus mediàtic, havia evitat l'aprovació d'una Llei de llengües. Però ara radicalitzava públicament la seua posició. Ja feia temps que diferents membres de base del partit combinaven la militància al PAR i als grups secessionistes FACAO i *Plataforma No Hablamos Catalán*, tals com els seus líders Héctor Castro, Julián Naval, Lorenzo Pastor o Pablo Pintado. Estos grups, que enllaçaven el PAR amb el secessionisme, promovien diferents mobilitzacions contra el reconeixement del català a la Franja, en algunes ocasions juntament amb grups d'extremadreta, promovent la violència, o utilitzant campanyes de contaminació (Lo Cacao de la FACAO, 2008; Nadal i Ferret, 2015). Però en esta legislatura el PAR va fer pública la seua discrepància pel reconeixement de la llengua catalana (Heraldo de Aragón, 2008a). Amb tot, poc més tard el PAR manifestava que mantenien la voluntat de consens (Heraldo de Aragón, 2008b), i la premsa amagava les discrepàncies que hi havia en temes lingüístics dintre dels propis representants del PAR al territori (Heraldo de Aragón, 2008c; Sorolla, 2008)

Amb la radicalització dels líders regionalistes del PAR, el PSOE anunciava que buscava altres socis fora del Govern per a aprovar la Llei de llengües (Heraldo de Aragón, 2008d). Mentre, el PAR continuava radicalitzant la seua posició secessionista, afirmant la diputada María Herrero, portaveu habitual del partit en política lingüística, que «rechazamos que lo que se habla en el Este se llame catalán». El canvi públic s'havia gestat durant aquells mesos, perquè un any abans la mateixa diputada del PAR, cara visible en estos afers al PAR, manifestava no tenir una posició clara al respecte (Sorolla, 2009b). En tot cas, els analistes coincidien en destacar que el canvi sobre el català a Aragó amagava en general una posició anticatalanista (Trasobares, 2009).

Així, sintetitzant la posició sobre el català dels diferents partits aragonesos en esta segona etapa, al llarg de la dècada dels 2000 (Sorolla, 2009a) la direcció del PSOE a Aragó intentava ocupar un espectre molt ampli, tractant amb ambigüitat algunes qüestions, i fins i tot intentant reconciliar sectors com l'acadèmic i el secessionista. A finals de la dècada del 2000 el PP no era especialment procliu

a posicions secessionistes, tot i que s'oposava frontalment al reconeixement de certs drets lingüístics, o manifestava que este reconeixement tenia costos econòmics que no es podien assumir. El PAR iniciava la dècada posicionant-se clarament a favor de la cooficialitat del català i l'aragonès, per a passar a una etapa d'ambigüitat i aturada d'iniciatives al Govern, fins a posicionar-se la direcció del partit en una posició obertament secessionista, a pesar de les discrepàncies amb els representants del partit al territori (Cortes de Aragón, 2003a). Chunta Aragonesista situava la defensa del català i l'aragonès en el centre de les seues polítiques, afegint-la com a argument per a votar contra l'Estatut d'Autonomia de 2007. Finalment, Esquerra Unida, amb una intenció de marcar un espai propi, resultava en posicions contradictòries, perquè solia defugir del debat lingüístic, però es mostrava oposada a l'oficialitat en l'Estatut, a la vegada que exigia l'elaboració de la Llei de llengües, i acabava votant en contra de la Llei posteriorment per no reconèixer-ne l'oficialitat. Al Gràfic 1 podeu veure l'evolució de la representació en escons dels partits a les Corts d'Aragó, per tal de veure el seu pes:

Gràfic 1 – Resultat històric de les eleccions a Cort Aragoneses. Nombre d'escons.

En este context, finalment el PSOE va acabar presentant la Llei a la meitat de la legislatura, sense el suport del PAR, que en aquell moment era el seu soci de Govern (El Periódico de Aragón, 2009). Als mesos s'aprovava la primera Llei de llengües a Aragó, amb els vots favorables de PSOE, CHA, l'abstenció d'IU, i l'oposició de PAR i PP (9/12/2009) (Capdevila & Espluga, 2014; Giralt Latorre, 2012, 2014; López Susín, 2010, 2013, 2015; López Susín & Soro Domingo, 2010; Xarxa CRUSCAT, 2011a, 2011b, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016).

La primera Llei de llengües, de 22/12/2009,³⁹ reconeixia diferents drets lingüístics als parlants de català i aragonès a Aragó, en consonància del mandat de l'Estatut d'Autonomia. Establia el castellà com a llengua oficial a Aragó, amb el deure de conèixer-la i el dret d'usar-la (Art. 2.1), i reconeixia l'*aragonès i el català com a llengües pròpies originals i històriques de la Comunitat Autònoma*, sempre limitant el seu coneixement a un dret, i mai com una obligació, com sí feia en el cas del castellà (Art. 4.1.a). Es reconeixia el dret a usar-les amb les administracions públiques (Art. 4.1.b, i 27 i ss.), o rebre l'ensenyament de les llengües pròpies (Art. 4.1.c), però no es desplegava esta legislació per a rebre l'ensenyament en les llengües pròpies, ni que fora només parcialment (Art. de 22 a 26).

El Govern d'Aragó hauria de constituir un òrgan consultiu, el *Consell Superior de les Llengües d'Aragó* (Art. del 10 al 14), adscrit al propi Govern, format per 15 especialistes, designats i renovats a parts iguals pel Govern, per les Corts i per la Universitat de Saragossa, i que hauria d'assessorar el Govern en matèria de política lingüística. Per exemple, el seu pes seria rellevant en la definició de les *zones d'utilització històrica predominant*, que requeria en l'executiu, però previ informe del Consell Superior de les Llengües d'Aragó (Art. 2.4). Els ajuntaments, però, tenien capacitat de proposar al Consell Superior la denominació de la seua *modalitat lingüística* (Art. 3), qüestió que deixava oberta la possibilitat d'un procés secessionista sense base filològica, reclamat sobretot pel PAR. També es preveien *localitats de transició-recepció* en

³⁹ Ley 10/2009, de 22 de diciembre, de uso, protección y promoción de las lenguas propias de Aragón (Ley 10/2009, 2009).

les capitals properes a les zones de llengua catalana o aragonesa, on es podrien establir mesures per a afavorir, per exemple, l'ensenyament en les llengües pròpies (Art. 7.2).

La primera Llei de llengües també preveia la creació de l'*Acadèmia Aragonesa del Català* i l'*Acadèmia de la Llengua Aragonesa* com a autoritats lingüístiques que establirien la normativa de les dues llengües (Art. 15), determinant que els seus membres es nomenarien pel Govern d'Aragó, a proposta del Consell Superior de les Llengües d'Aragó (Disposició transitòria segona).

L'any 2009 s'anunciava que 11 ajuntaments de la Franja van presentar un recurs al Tribunal Constitucional, perquè consideraven que la Llei envaïa les competències locals i que feia cooficial el català. Vuit dels ajuntaments eren governats pel PP, 3 pel PAR, i en un hi havia el suport del PSOE (La Codonyera) (Aragón Digital, 2010; RTVE, 2010). L'advocat era Ángel Escolano, posteriorment president de l'associació Convivència Cívica Catalana, contrària a les polítiques lingüístiques a Catalunya (ABC, 2018), i es va anunciar la presència del president del grup secessionista FACAO (RTVE, 2010). El Tribunal Constitucional va considerar un «defecto de procedibilidad» (*Auto 108/2010*, 2010) pel fet que la llei no explicitava quins pobles pertanyien a la zona catalanoparlant, els ajuntaments que l'havien presentat no sumaven suficients ajuntaments per al mínim necessari per a aquell tipus de recurs (en este cas, una setena part dels ajuntaments que agrupen una sisena part de la població d'Aragó). Cosa que no tancava a futurs contenciosos si es concretava la zonificació de la llei.

El desenvolupament de la primera Llei de llengües, tot i el seu recorregut curt en el temps, va ser lent i sòlid. Per exemple, el Consell Superior de les Llengües d'Aragó es va constituir amb 6 mesos de retard respecte el que exigia la llei.⁴⁰ Però dels membres designats, bona part tenien un perfil de defensa de les llengües minoritzades, destacant-hi només un perfil secessionista, d'un regidor del PAR nomenat per les Corts d'Aragó (Sorolla, 2010).

⁴⁰ <<http://www.boa.aragon.es/cgi-bin/EBOA/BRSCGI?CMD=VEROBJ&MLKOB=555618610404>>

2.2.4. Segona Llei de llengües: «LAPAO» (2011-2015)

La primera llei de llengües va ser aprovada a finals de 2009, a meitat de la que seria la tercera i última legislatura de Marcelino Iglesias, liderant la coalició de govern PSOE-PAR (1999-2011). Esta primera llei de llengües no només comptava amb l'oposició secessionista del PAR, si no també el PP en el seu moment llença una campanya,⁴¹ amb web pròpia (noalaimposiciondelcatalan.es), en què insinuava que la «imposición del catalán» arribaria a minoritzar el castellà a Saragossa.⁴² Només mig any més tard de la creació del Consell Superior de les Llengües d'Aragó Luisa Fernanda Rudi (PP) es va fer amb el Govern d'Aragó, en coalició amb el PAR, per a una legislatura (13/7/2011- 5/7/2015). Rudi comptava amb un llarg historial polític a Aliança Popular i el Partit Popular, com a diputada estatal des de 1986, i presidenta del Congrés espanyol (2000-2004), alcaldessa de Saragossa (1995-2000), o diputada en el Parlament Europeu (2004-2008). Amb els dos partits de la coalició activament contraris a qualsevol política afavoridora del català, el nou Govern conservador anuncià la intenció de derogar la primera llei de llengües, abraçant ja posicions secessionistes,⁴³ i així ho anunciaren conjuntament els dos partits.⁴⁴

Durant esta legislatura es nomenava Director General de Cultura d'Aragó a Humberto Vadillo (PP), qui havia manifestat que «el chapurriau, evidentemente distinto, ya en primera escucha, tanto del catalán como del valenciano, a los que según algunos filólogos antecede» o declarant que «el aragonés existe como el Klingon. Es un invento (y estoy seguro de que el klingon lo habla más gente)» (Vadillo, 2009; Romance, 2011a, 2011b; Sorolla, 2011; Somos Zaragoza, 2011; El Periódico de Aragón, 2011c, 2011b).

Amb tot, la posició dels dos partits de la nova coalició no era homogènia, ni consistent. Perquè també era nomenat Director General de Patrimoni

⁴¹ <<https://www.youtube.com/watch?v=z8dMvPGOWjs>>

⁴² <<https://www.europapress.es/aragon/noticia-rudi-pp-presenta-campana-contra-ley-lenguas-imposicion-catalan-genera-problema-donde-no-hay-20091127153747.html>>

⁴³ <<https://www.europapress.es/aragon/noticia-bermudez-castro-dice-primera-accion-desarrollo-estatuto-sera-modificar-ley-lenguas-20111029131447.html>>

⁴⁴ <<http://www.lafranja.net/?p=10027>>

Cultural Javier Callizo, històric del PAR, i que ja l'any 2001, com a Conseller de Cultura i parlant d'aragonès, havia defensat una proposta de llei de llengües que era la culminació de l'etapa que hem denominat «Cap a l'oficialització (1999-2001)». En aquell moment, distanciant-se encara del PP de Lanzuela, Callizo defensava la unitat del català i l'aragonès, i la seua protecció (*Comparecencia del Consejero de Cultura y Turismo*, 2001):

«[E]l Estatuto de Autonomía de Aragón habla de «lenguas y modalidades lingüísticas», de unas y de otras, y, además, hay suficientes desarrollos normativos complementarios, donde se especifican cuáles sean esas lenguas de Aragón: «el aragonés y el catalán», se dice en la disposición adicional segunda de la Ley 3/1999, de patrimonio cultural de Aragón, impulsada durante la pasada legislatura por un consejero del Partido Popular, y no recurrida por el Partido Popular, ni por el gobierno de la nación, cuando hace referencia a la concreción de que el aragonés y el catalán son reconocidas como lenguas propias de Aragón»

Per contra, la Consellera de Cultura del nou govern conservador, María Dolores Serrat Moré (PP), era nascuda a Ripoll, i s'havia establert a Aragó a partir dels 18 anys, quan hi va anar a estudiar. Havia estat ja portaveu del PP a l'Ajuntament de Saragossa. Poc després de prendre posició com a Consellera, en unes declaracions mantenia la posició de la campanya electoral del PP, favorable al reconeixement del català, però oposada a desenvolupar-ne polítiques favorables. Assegurava que es reformaria la primera llei de llengües amb certa rapidesa, amb l'objectiu de «garantizar que todas las personas puedan conocer las modalidades lingüísticas y el catalán». Per tant, distingia dues categories: les «modalitats lingüístiques» i el «català». Reconeixent per tant esta última, però no l'aragonès. I mantenia que evitaria el que entenia com «la obligatoriedad de que en todas las instituciones aragonesas se exigiera hablar las tres lenguas». També el ministre de Cultura espanyol del PP, Wert, declarà en diverses ocasions que a la Franja es parlava «català», i no *aragonès*, o *aragonès oriental* (La Vanguardia, 2012; Sorolla, 2013).

Amb el transcurs dels mesos s'imposà la línia més dura en modificar la primera Llei de llengües,⁴⁵ es presentà un esborrany de Llei de llengües abans de l'estiu de 2012 (Aragón Hoy, 2012; AraInfo, 2012), no s'incorporà cap de les propostes de l'oposició.⁴⁶ A pesar de demandes explícites, fins i tot del Consell d'Europa,⁴⁷ PP i PAR renunciaren fins i tot a modificar la Llei anterior, i aprovaven una segona Llei de llengües el 9/5/2013, amb l'oposició de PSOE, CHA i IU.⁴⁸ La Llei també naixia amb l'oposició del món acadèmic, liderat per la Universitat de Saragossa (Consejo de Gobierno, Universidad de Zaragoza, 2013), i sense cap suport explícit dels dos grans grups en premsa escrita: ni l'Heraldo de Aragón ni el Periódico de Aragón (Capdevila & Espluga, 2014).

Esta segona Llei de llengües veia la llum a mitjans de la legislatura (com l'anterior Llei). I suprimia les denominacions acadèmiques de *català* i *aragonès* que apareixien en la primera Llei (i en la Llei de Patrimoni de 1999). I passaven a referir-se al català com la «Lengua aragonesa propia del área oriental de la Comunidad Autónoma» i a l'aragonès com la «Lengua aragonesa propia del área pirenaica y prepirenaica de la Comunidad Autónoma»:

«Artículo 5. Zonas de utilización de las lenguas y modalidades lingüísticas propias. Además del castellano, lengua utilizada en toda la Comunidad Autónoma, a los efectos de esta ley existen en Aragón:

- a) Una zona de utilización histórica predominante de la lengua aragonesa propia de las áreas pirenaica y prepirenaica de la Comunidad Autónoma, con sus modalidades lingüísticas.
- b) Una zona de utilización histórica predominante de la lengua aragonesa propia del área oriental de la Comunidad Autónoma, con sus modalidades lingüísticas».

⁴⁵ <<https://xarxes.wordpress.com/2012/06/18/simposa-la-linia-dura-en-la-deogoracio-de-la-llei-de-llengues/>>

⁴⁶ <<https://xarxes.wordpress.com/2012/12/13/les-corts-darago-debaten-sobre-la-derogacio-de-la-llei-de-llengues/>>

⁴⁷ <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM%282012%29111&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383>>

⁴⁸ Ley 3/2013, de 9 de mayo, de uso, protección y promoción de las lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón, 2013

Esta és la novetat més rellevant de la nova Llei. Socialment provoca que estes denominacions es popularitzen per les seues sigles: LAPAO (Lengua Aragonesa Propia del Área Oriental) i LAPAPYP (Lengua Aragonesa Propia del Área Pirenaica y Prepirenaica) (Martínez, 2012; Sorolla, 2012). I la presidenta d'Aragó, Luisa Fernanda Rudi, evitant les sigles, defensava posicions obertament secessionistes: «no és catalán y no se le llama LAPAO» (Los Desayunos de TVE, 2014, sec. 5'42").

A banda de la qüestió de noms i filiació de les llengües, els canvis més rellevants de la nova Llei van ser la supressió del Consell Superior de les Llengües d'Aragó i la constitució d'una única *Acadèmia* per a les dues llengües, així com la reducció de les obligacions de l'Administració, amb la substitució a la Llei del verb «garantir» per «afavorir» o «promoure», el reforç del concepte de «modalitat lingüística», i canvis en el sistema educatiu, amb la desaparició de l'especialització en llengües del professorat, o la incorporació de les especialitats de filologia aragonesa i catalana a la Universitat de Saragossa (López Susín, 2015, 2018; García Fernández & López Susín, 2019). També es va esborrar les denominacions de català i aragonès de la Llei de Patrimoni Cultural de 1999, mitjançant la Llei de pressupostos (García Fernández, 2016a, p. 186 i ss.). Amb tot, la nova Llei va tenir un impacte reduït, pel fet que el Govern va caure dos anys més tard, i fins i tot va incomplir els terminis en l'elaboració dels Estatuts de l'Acadèmia Aragonesa de la Llengua i el nomenament dels seus membres (Sorolla, 2014a).

També la segona Llei de llengües (2013) va ser recorreguda davant el Tribunal Constitucional per més de cinquanta diputats de les Corts espanyoles (Sentència 56/2016, 2016). La sentència va trigar dos anys i mig, moment en què ja havia hagut canvi de Govern i canvis legislatius que recuperaven la denominació acadèmica de català i aragonès. El Tribunal Constitucional va desestimar este recurs en considerar que ja s'havia restituit les denominacions de la llengua, que era la motivació principal del recurs. Però la resolució del Tribunal Constitucional apuntava també quin podria haver estat el resultat d'una possible resolució si el canvi legislatiu no s'haguera produït. Considerava que no era clara la minorització de dues llengües ni tan sols si es creava una única normativa per a les dues, i que per tant, els recurrents no aportaven proves suficients:

«[L]os recurrentes no han cumplido la carga alegatoria a la que están obligados, pues se han limitado a aducir que, al unificarse las diferentes Academias propias en una sola (art. 7), se va a establecer una norma lingüística única (art. 8), que puede conllevar la desaparición del aragonés a medio plazo. Esta argumentación no puede fundamentar una pretensión de declaración de inconstitucionalidad de los referidos preceptos, pues se limita a expresar un temor —una mera hipótesis, sobre la que no existe específicamente argumentación alguna—, que, como tal, es inhábil para cumplir la carga alegatoria exigible a quienes pretenden obtener de este Tribunal una declaración de inconstitucionalidad» (*Sentencia 56/2016*, 2016).

El debat sobre la segona Llei de llengües a Aragó, i el LAPAO, va sobrepassar el context autonòmic. Cal emmarcar les reaccions en què el Govern de l'Estat estava també en mans del PP de Mariano Rajoy (2011-2018), havent-hi certa inestabilitat, entre altres, per les declaracions uns mesos abans del ministre de cultura Juan Ignacio Wert en la defensa d'incrementar el castellà al sistema educatiu català afirmà que «nuestro interés es españolizar a los niños catalanes»,⁴⁹ escàndols de corrupció política, i els efectes socials de la crisi econòmica, que posteriorment tindrien com a conseqüència l'aparició de nous partits polítics o l'emergència de la mobilització independentista a Catalunya.

A Aragó les polítiques lingüístiques reals dels conservadors van ser poc consistents. Abans de l'aprovació de la segona Llei de llengües el govern del PP i el PAR va tancar el projecte Moncada, que promovia la participació de personalitats per a promocionar el català al sistema educatiu, o va suprimir premis a la producció literària en català i aragonès, unificant les dues llengües, o oferia suport a obres secessionistes com l'«Antolochía Lliteraria en Aragonés Oriental II», a membres del sector més radicalitzat del secessionisme de FCAO (Ibeas, 2013). Però amb la Llei ja vigent es va renovar el conveni entre les conselleries d'Ensenyament d'Aragó i Catalunya per a continuar fent exàmens oficials del nivell C de català a Fraga, de manera que els alumnes de la Franja que l'havien estudiat com a assignatura optativa podien obte-

⁴⁹ (El Periódico, 2012)

nir-ne el títol, o es van convocar places de professor per ensenyar «català», usant esta denominació.

En definitiva, si bé la segona Llei de llengües va ser una reacció que en el paper portava molta empremta dels sectors secessionistes més radicalitzats associats al PAR, el propi desconeixement de la realitat lingüística per part dels propis legisladors, el rebuig cap al món acadèmic, la indeterminació de la Llei en definir les llengües, la situació política a Aragó i la resta de l'Estat, o l'aïllament de la proposta del govern en termes mediàtics, van acabar per polaritzar la discussió i el Govern va quedar força aïllat mediàticament, política i socialment.

2.3. Institucionalització tensa de la llengua (2015-2023)

El juliol de 2015 va ser investit Javier Lambán (PSOE) com president del Govern d'Aragó, en una coalició de PSOE i CHA, amb suport extern de Podemos i Esquerra Unida. L'agost de 2019 Lambán revalida la presidència en unes eleccions més renyides, formant un govern més divers, amb PSOE, Podemos, CHA i PAR.⁵⁰

Al primer govern de Lambán totes les conselleries eren en mans del PSOE, excepte Vertebració del territori (Soro, CHA). Al segon Govern, a més, el PAR es va fer amb la Vicepresidència del Govern i Indústria (Aliaga, PAR), i Universitats passà a mans de Podemos (Díaz).

Lambán defensà en tot moment la presència del català a Aragó: «Lejos de que nadie rechace reconocer la existencia de hablantes en catalán en Aragón, deberíamos proclamarlo como un orgullo» (Heraldo de Aragón, 2015). A pesar de ser considerat per alguns per les seues polítiques dures respecte el conflicte amb Catalunya en el sí del PSOE (Antich, 2022; @jordisalvia, 2022; La Vanguardia, 2022; Miró, 2022; NacióDigital, s.d.) i explicitar, en ocasions, l'oposició a l'oficialitat de les llengües pròpies (AraInfo, 2018).

Lambán en el seu mandat ha estat acompanyat per diferents partits, entre els quals ha destacat CHA en política lingüística, perquè manté la primera Direcció

⁵⁰ En este apartat analitzem la situació fins mitjans de 2022. Les eleccions autonòmiques son previstes per a 2023.

General de Política Lingüística a Aragó. Hem denominat esta etapa, que s'ence- ta amb el govern de Lambán (PSOE), com a «institucionalització tensa», perquè s'ha mantingut una política de baix relleu, però amb una dinàmica que de ma- nera simultània ha resultat estable i tensa, i que ha consolidat la instituciona- lització de la llengua, amb la creació de la pròpia Direcció General i l'Acadèmia Aragonesa de la Llengua, així com el desenvolupament de legislació i polítiques en el camp educatiu, mentre mantenia en el govern socis ben oposats en estos aspectes. El període es caracteritza per canvis legislatius menors, que van tendir a adaptar la legislació que heretaven de l'anterior Govern, més que despertant la confrontació a les Corts.

Tal com hem vist en el punt anterior (*Segona Llei de Llengües: «LAPAO»* (2011-2015)), la segona Llei de Llengües, aprovada per PP i PAR, havia estat recorreguda al Tribunal Constitucional (TC) per més de 60 diputats de les Corts espanyoles. En la sentència del Constitucional es defensava que la recuperació de les deno- minacions de català i aragonès, que havia entrat en vigor uns dies abans, deixa- va sense objecte el recurs (García Fernández & López Susín, 2019). I és que el nou govern va recuperar els noms acadèmics de *català* i *aragonès* mitjançant la Llei de Mesures Fiscals i Administratives (*Ley 2/2016*, 2016). Com ja ho havia fet l'anterior Govern. I concretava a la Llei de Patrimoni Cultural de 1999 que l'«ara- gonès» i el «català d'Aragó» eren les «llengües i modalitats lingüístiques» a que es referia tant l'Estatut d'Autonomia (2007) com la segona Llei de Llengües, on s'inclouen les varietats dialectals (García Fernández, 2016b; García Fernández & López Susín, 2019, p. 211). Esta modificació permetia en pocs mesos, i sense tornar a penetrar en el debat mediàtic, no només reformar el punt més polèmic de la segona Llei de Llengües, si no també resoldre les inconcrecions que es venien arrastrant en tots els Estatuts d'Autonomia d'Aragó sobre el nom de les llengües i les modalitats lingüístiques:

«Artículo 4. Lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón. El aragonés y el catalán de Aragón, en los que están incluidas sus variedades dialectales, son las lenguas y modalidades lingüísticas propias a que se refieren el artículo 7 del Esta- tuto de Autonomía de Aragón de 2007 y la Ley 3/2013, de 9 de mayo, de uso, pro- tección y promoción de las lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón».

Cal destacar, però, que el canvi normatiu es referia al «català d'Aragó», i no al «català», sense adjectivar. Esta qüestió nominativa podria ser usada en algun moment, des de perspectives secessionistes, per tal de distingir els diferents dialectes del català parlats a Aragó de les mateixes varietats parlades a les po- blacions veïnes de Catalunya i el País Valencià.

Este nou Govern progressista també va resoldre el fet que la segona Llei de Llengües només creava una única Acadèmia Aragonesa de la Llengua, que afectava al català i l'aragonès, mitjançant l'aprovació dels seus Estatuts (decret 56/2018) i la creació interna a l'Acadèmia de l'«Instituto de l'aragonés» i l'«Institut aragonès del català». Les competències de la mateixa eren establir les normes lingüístiques i assessorar les administracions sobre l'ús correcte i la promoció social. La institució, una vegada constituïda, tenia certa autonomia respecte la resta de poders (García Fernández, 2018b). Tres anys més tard s'aprovaven els seus primers quinze membres (Decret 122/2021), triats a parts iguals per les Corts, el Govern i la Universitat de Saragossa. Javier Giralt, professor de l'àrea de Filologia Catalana a la Universitat de Saragossa, va ser triat president de l'Acadèmia, i els altres acadèmics adscrits a l'*Institut Aragonès del Català* te- nien posicions favorables al català: Ramón Sistac (membre també de la secció filològica de l'IEC), María Teresa Moret, Merxe Llop, Carme Alcover i José Bada (García Fernández, 2022). Este fet va provocar tensions amb sectors secessio- nistes (Milian, 2021), fins al punt que el PAR, tot i ser soci de govern, va afavorir la instància del partit ultra VOX en què les Corts (9/9/2021) demanaven «1. Suprimir el Institut Aragonès del Català, dado que no recoge la protección de las lenguas y modalidades lingüísticas de la zona oriental de Aragón y, por tanto, es contra- rio al respeto, a la convivencia y al entendimiento recogido en el artículo sépti- mo del Estatuto de Autonomía de Aragón.» i «2. Anular los nombramientos de los 15 miembros de la Academia Aragonesa de la Lengua, en tanto que la misma no responde a los principios reales de conservación del patrimonio material e inmaterial lingüístico aragonés». VOX havia va presentat dos punts més, que no van tenir el beneplàcit del PAR: «Suprimir la Dirección General de Política Lingüís- tica» i «Suprimir el Instituto de l'aragonés».

Com hem avançat més amunt, amb la formació del nou Govern progressista es creà, per primera vegada a Aragó, la Direcció General de Política Lingüística

(DGPL). El Director seria José Ignacio López Susín (CHA), i la DGPL s'inseria en un Departament en mans del PSOE (Educació, Cultura i Esport) (García Fernández, 2016a). Es van desenrotllar diferents desenvolupaments legals en els currículums de primària, secundària i adults, per tal de garantir legislativament l'ensenyament del català i l'aragonès (García Fernández, 2016a, 2016b, 2017). Sempre en termes d'optativitat, i per tant, sense garantir la plena competència dels alumnes en les llengües pròpies (Campos Bandrés, 2015). Entre altres accions, el Govern també va establir els premis Desideri Lombarte, per a reconèixer personalitats que havien promocionat la llengua, restablí el premi Guillem Nicolau per a la creació literària en català, va fer accions per establir la toponímia en català, subvencions per a la promoció de la llengua, i creà la «Cátedra Johan Ferrández D'Heredia, de lenguas propias de Aragón y patrimonio inmaterial aragonés» a la Universitat de Saragossa (García Fernández, 2018a). Finalment, l'Acadèmia Aragonesa de la Llengua,⁵¹ va publicar en català al *Boletín Oficial de Aragón* l'Acord en què reconeixia per al català les normes lingüístiques de l'Institut d'Estudis Catalans, i també l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (Acord normatiu 1/2023, de 27 de febrer, de l'Academia Aragonesa de la Lengua, sobre la normativa d'ús oficial del català d'Aragó, 2023)

També es destacable que durant tots estos anys el Consell d'Europa havia estat atent pel compliment de la Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries. El Comitè d'experts del Consell havia demanat l'Estat espanyol que incloguera l'aragonès i el català a l'Estatut d'Aragó, així com al sistema educatiu i als procediments judicials, i havia reconegut els canvis favorables de l'última etapa en recuperar les denominacions de català (d'Aragó) i aragonès (García Fernández, 2020).

Esta etapa d'institucionalització tensa posava el seu punt final l'any 2023. El PP guanyava les eleccions autonòmiques, i podia formar govern amb la tercera força, VOX. El PP va explicitar per primera vegada un programa electoral secessionista, que negava l'existència del català a Aragó. I VOX vacil·lava entre una posició secessionista i l'oposició al reconeixement de la diversitat lingüística a Aragó.

⁵¹ <<https://academiaaragonesadelalengua.org/ca/>>

Tercera part

**SITUACIÓ SOCIOLINGÜÍSTICA: L'INICI
D'UN PROCÉS DE SUBSTITUCIÓ**

En els estudis que permeten entendre la situació demolingüística de la Franja es distingeixen tres etapes. Els anys noranta es percep certa hegemonia popular del català a la Franja, però amb una clara exclusió de la llengua en àmbits formals, com per exemple en l'escriptura. Amb el canvi de mil·lenni es realitza el primer estudi que permet comparar la situació amb la resta de territoris de llengua catalana (*Enquesta d'Usos Lingüístics a la Franja*, EULF04), i que va tenir la seua rèplica una dècada més tard (EULF14). Ambdós estudis permeten observar que en la població adulta es manté la dinàmica dels anys 90, però ja l'any 2004 s'entreveuen alguns indicadors de l'impacte que tindrà la incipient migració, i que l'any 2014 ha fet evidents els canvis. Però, sobretot, també s'observen algunes dinàmiques pròpies dels parlants de català a la Franja que permeten parlar d'un «gegant amb peus de fang». Finalment, el cens lingüístic de l'any 2011, així com tres estudis centrats en població escolar, permeten observar amb més detall el comportament de la població jove i infantil, que es pot considerar com un procés obert de substitució lingüística, i que s'evidencia en les comarques del nord i el centre de la Franja. Així, en estes dues dècades i mitja d'estudis demolingüístics la Franja ha passat de ser el territori amb més parlants de català a tenir una substitució sociolingüística emergent.

3.1. L'hegemonia social (anys 90)

El Cens de 1981 a Aragó incloïa alguna pregunta sobre qüestions lingüístiques, però els resultats no eren vàlids.⁵² Així, el primer estudi demolingüístic sobre la Franja, i que serveix com a referència històrica, és el que van desenvolupar els investigadors del Departament de Lingüística General i Hispànica de la Universitat de Saragossa, coordinats per la catedràtica Mª Antonia Martín Zorraquino (1995). El treball de camp, amb 520 enquestats, es va realitzar els anys 1993 i 1994. L'estudi havia estat encarregat pel Govern d'Aragó (Diputació General d'Aragó, DGA), en un moment que governava una coalició de PP i PAR, i va continuar amb un canvi sobtat de govern, on el PSOE es va fer amb el govern per un diputat trànsfuga del PP.

⁵² A la publicació Fuellas (Consello d'a Fabla Aragonesa, 1981) ja es destaca diferents problemes amb que comptava la redacció de la pregunta i la seua proposta, i les dades es publiquen a Fuellas (1983). Se'n fa una revisió crítica a Sorolla (2016, p. 210).

En els mateixos anys la Comissió Europea va encarregar una enquesta sobre la situació sociolingüística a la Franja en el marc del projecte Euromosaic, que va realitzar l'Institut Català de Sociolingüística. Així, davant l'absència de dades demolingüístiques de moltes de les minories lingüístiques europees, entre altres, es va realitzar una enquesta a 300 individus de la comunitat lingüística catalanoparlant de la Franja (Euromosaic, 1994).⁵³

La conclusió que es pot fer de les dades d'ambdós estudis fets a la població adulta durant els anys 90 és que, en termes globals, a la Franja la transmissió intergeneracional del català es mantenia, i la llengua era hegemònica, si més no, en termes populars. En els usos lingüístics es ratificava un ús diferenciat en els àmbits més lligats amb la família, les relacions de proximitat i els àmbits locals, com les botigues de proximitat, amb una importantíssima presència del català, en oposició amb els usos no locals, o amb professions habitualment ocupades per personal vingut de fora, com metges, en què l'ús del castellà era majoritari. Només a Martín Zorraquino *et al.* s'observava que la presència del castellà s'ampliava en l'àmbit familiar dels més joves, però el tractament que feien de les dades no podia destriar si l'increment es devia a un increment de la immigració o al trencament de la transmissió intergeneracional. Per contra, a l'Euromosaic s'observava l'estabilitat del català. Vegem-ho per parts.

3.1.1. El coneixement lingüístic

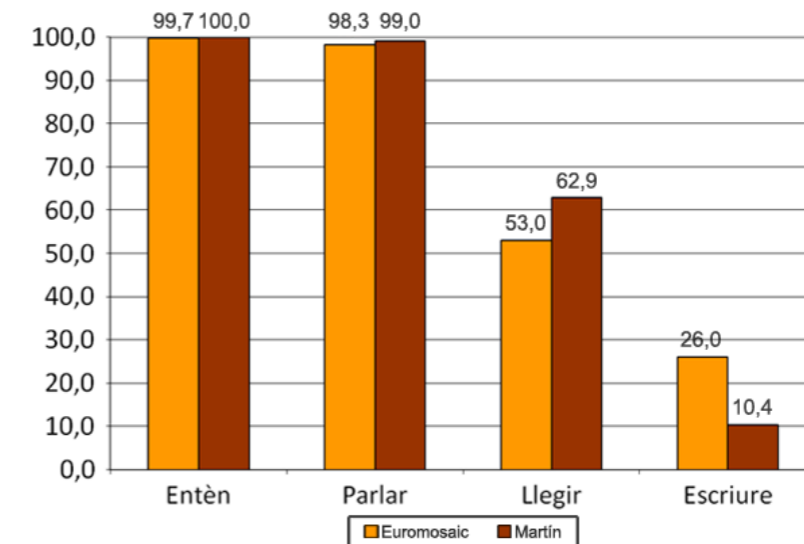
Els estudis dels anys 90 apuntaven que la competència oral en català era molt alta.⁵⁴ En l'estudi de Martín *et al.*, amb respostes dicotòmiques sí/no, s'apuntava que entenia el català el 100% de la població, i el sabia parlar el 99%. Pel que fa a l'enquesta de l'Euromosaic, que contemplava quatre opcions de resposta (molt

⁵³ L'informe sobre l'estudi de la Franja i informació sobre el projecte era accessible en línia <<http://www.uoc.edu/euromosaic/web/homect/index1.html>>. L'accés a les dades ens va ser possible gràcies a les gestions de Miquel Strubell (†) i Glyn Williams, a qui agraïm el seu suport. La major part dels resultats que s'exposen aquí provenen de l'anàlisi d'esta matriu de dades.

⁵⁴ Metodològicament és rellevant destacar que totes dues enquestes es referien al parlar local, i no al català, per a evitar conflictes amb les denominacions. Per exemple, es preguntava pel nom de la parla local i després se sol·licitava a l'enquestat que responguera qüestions sobre el nom

bé, bastant bé, poc i gens), declarava entendre el català molt o bastant bé el 99%, i saber-lo parlar, el 98,3%, tal com mostra el Gràfic 2. Tot i el coneixement oral del català tant ampli, el percentatge de coneixement escrit era baix, tant en termes productius com receptius. La capacitat de llegir el català se situava, en el millor dels seus resultats, en un 62,9% de la població,⁵⁵ i la capacitat d'escriure, en el 26%. No cal dir que estos resultats en la competència escrita eren un percentatge destacadament baix per a una comunitat lingüística amb una àmplia difusió oral de la llengua, i que apuntaven a la distribució funcional de la llengua, on els usos formals eren ocupats pel castellà, si més no, els lligats amb l'administració.

Gràfic 2 – Coneixement del català a la Franja als anys 90. Martín Zorraquino *et al.* (sí), Euromosaic (molt bé i bastant bé).

Elaboració pròpia

que havia declarat, o sobre la parla local. Alguns investigadors destaquen que l'estudi de Martín Zorraquino *et al.* distingia analíticament el català autòcton del «català dels mitjans de comunicació» o «el català estàndard», però no feia la mateixa distinció entre les varietats estàndard i les varietats vernacles del castellà (Boix-Fuster & Vila i Moreno, 1998, p. 100). En el cas de l'Euromosaic es preguntava a l'enquestat *quina va ser la primera llengua que va aprendre a sa casa*, i a continuació el protocol marcava que s'havia d'utilitzar este terme per part de l'enquestador. Esta ha estat el protocol que posteriorment hem adoptat les diferents enquestes d'usos lingüístics (EUL).

⁵⁵ Este percentatge corresponia a la capacitat de llegir el «català del mitjans de comunicació» de l'enquesta de Martín.

Ben al contrari, el coneixement oral del castellà era quasi universal, i ambdós estudis destacaven un reduït percentatge de població que declarava no saber-lo parlar: 1,7% en el cas de l'Euromosaic, i 0,8% en el cas de Martín. Este percentatge segurament eren persones d'edat avançada nascudes a principis de segle que consideraven que no havien après a parlar castellà amb suficient fluïdesa. Pel que fa a la competència escrita, un 4,3% de població declarava que no sabia escriure'l.

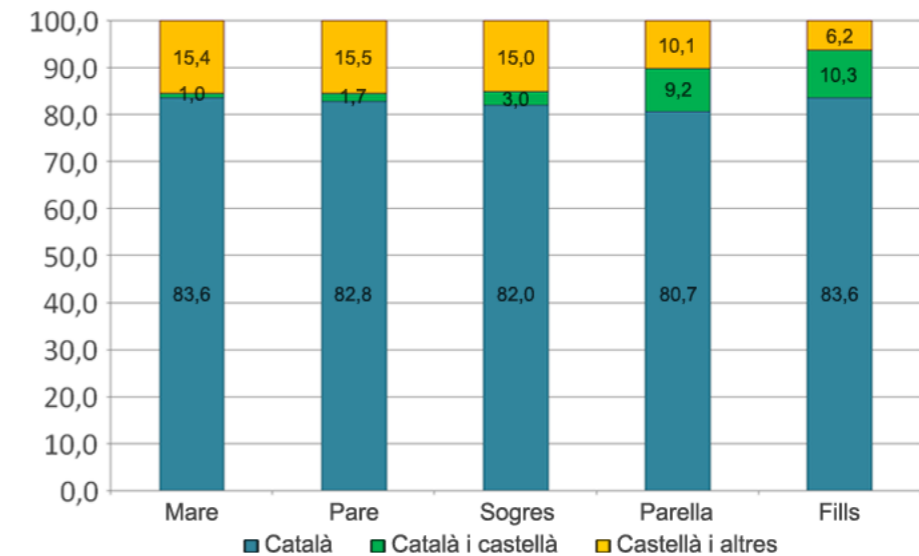
3.1.2. Llengua inicial, llengua familiar i transmissió intergeneracional de la llengua

Era bastant evident que a la Franja el català gaudia els anys 90 d'una vitalitat social molt important. Era una llengua hegemònica en termes populars: la gran majoria de la població de la Franja, un 83% segons l'Euromosaic, tenia com a llengua inicial el català, mentre que el percentatge de població de llengua primera castellana era menor (14%), i només un molt reduït percentatge (2,7%) tenien com a llengua primera les dues, el castellà i el català.⁵⁶

Els resultats dels usos familiars de l'Euromosaic mostraven que l'ús del català de l'enquestat amb cadascun dels progenitors se situava al voltant del 83%, i l'ús del castellà al voltant del 15%. Una generació després, amb l'ús amb els fills, la proporció del català era similar, del 83'6%, mentre que els usos bilingües, poc rellevants amb els progenitors, s'ampliaven fins al 10,3% amb els fills, reduint-se el castellà fins al 6,2%. Per tant l'ús exclusiu del català no només era hegemònic, si no que es mantenia en les noves generacions. De fet, augmentaven els usos no exclusius de català a costa dels usos exclusius de castellà. Vegeu-ho al Gràfic 3.

⁵⁶ En el cas de Martín Zorraquino la pregunta que més s'aproximava a la llengua inicial era la que preguntava on s'havia après la llengua, i el 96,2% responia que a casa, en oposició al 3,3% al carrer i el 0,6% altres opcions.

Gràfic 3 – Usos lingüístics familiars a la Franja (Euromosaic, 1994).

Elaboració pròpia

També l'Euromosaic era l'únic estudi que ens permetia fer una anàlisi de la transmissió lingüística intergeneracional als anys 90, amb el creuament de les variables sobre els usos amb progenitors i amb fills. La gran majoria de la població que parlava català amb els progenitors, mantenia esta llengua amb els seus fills (93,9%). De manera oposada, fins un 13,0% de la població que parlava castellà amb els seus progenitors els transmetia el català, a més del 39,1% que els parlava les dues llengües. I els fills de parelles mixtes solien transmetre majoritàriament el català. Així, no només s'observava estabilitat en la transmissió del català, si no que també s'albirava atracció cap a esta llengua en la transmissió lingüística intergeneracional.⁵⁷

En el cas de Martín Zorraquino et al., l'ús exclusiu del català en l'àmbit familiar representava un 85,5%. Si a este percentatge s'agregava la resta d'usos predominants del català,⁵⁸ el percentatge arribava al 90,9% de la població, situant-se l'ús del castellà predominant en només el 6%, i els usos equivalents de les dues llengües

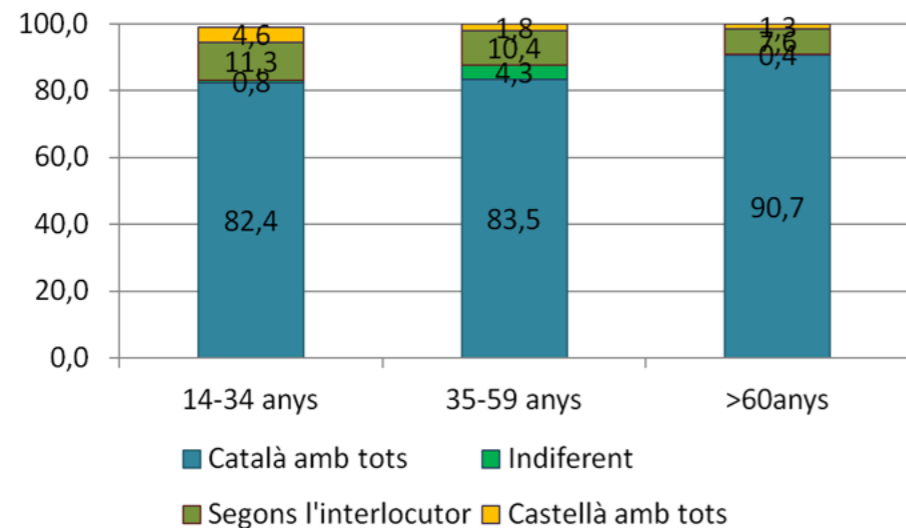
⁵⁷ Tingueu en compte que tant els d'origen castellanoparlant com els d'origen castellanoparlant eren pocs als estudis dels anys 90, i en la mostra de l'Euromosaic només 23 usaven el castellà amb els seus progenitors i 8 les dues llengües.

⁵⁸ En la codificació de l'estudi, les categories *parla local 100%*, *castellà -25%* i *parla local 75%*.

representaven un testimonial 3,1%. En este estudi no podem creuar l'ús lingüístic que es feia amb els progenitors i el que es feia amb els fills, ni tan sols està disponible a les dades dels annexos, la qual cosa no permet analitzar la transmissió lingüística intergeneracional. Amb tot, altres variables creuades per l'edat de la població apunten que, per exemple, entre la població més jove l'ús familiar⁵⁹ del català minvava.

Tal com destacaven els autors de la publicació, la forma en què s'havia explotat els resultats no permetia saber si el creixent ús del castellà a la llar es devia a la incorporació de població castellanoparlant immigrada, o bé al tall de la transmissió intergeneracional de la llengua i l'inici d'un procés de substitució. Tot i no poder des- triar-ne les causes, les dades d'este estudi apuntaven que l'ús del castellà a la llar augmentava a la Franja en les generacions més joves. Vegeu-ho al Gràfic 4. Altres variables, com l'ús habitual del català a la llar,⁶⁰ també indicaven a Martín Zorraquino et al. que l'ús exclusiu del castellà s'ampliava entre les generacions més joves, del 1,3% entre els més grans al 7,6% entre els més joves. Vegeu-ho al Gràfic 5.

Gràfic 4 – Llengua habitual a la llar segons l'edat (Martín Zorraquino et al., 1995).

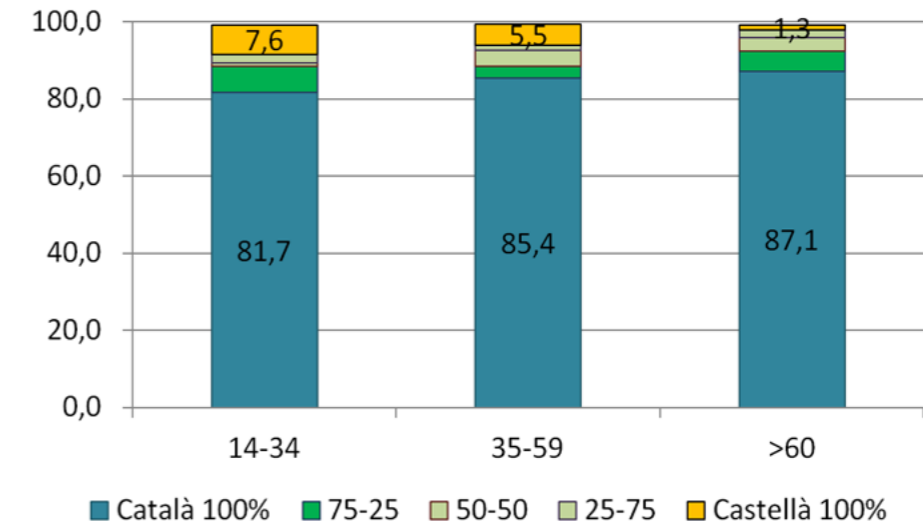

Elaboració pròpia

⁵⁹ En el cas de Martín Zorraquino la pregunta que més s'aproximava a la llengua inicial era la que preguntava on s'havia après la llengua, i el 96,2% responia que a casa, en oposició al 3,3% al carrer i el 0,6% altres opcions.

⁶⁰ «1. Habitualment, a casa, vostè utilitza...»

Gràfic 5 – Llengua familiar segons l'edat (Martín Zorraquino et al., 1995).

Elaboració pròpia

3.2. Índicis de la substitució (canvi de mil·lenni)

Alguns investigadors apuntaven, amb el canvi de mil·lenni, que era difícil d'avaluar la situació sociolingüística a la Franja, perquè mentre tot feia pensar en un procés de castellanització entre els joves, el procés d'alfabetització en català feia retrocedir les connotacions negatives cap a la llengua i en facilitava l'ús en àmbits més formals (Vila i Moreno, 2001, p. 223):

«Resulta difícil d'avaluar les tendències demolingüístiques en funcionament a la Franja. Mentre algunes dades fan pensar que el castellà podria estar guanyant terreny en algunes situacions informals entre el jovent, d'altres evidencien que a mesura que creix el nombre d'alfabetitzats en català hi ha un procés d'eixamplament dels seus usos formals. Aquest procés de recuperació i valoració de la llengua, sobretot entre gent jove, també està esvaint les connotacions negatives que afectaven els dialectes de la Franja i fa recular les denominacions pejoratives, com ara patuès o xapurreat. Així mateix, s'estén la consciència que la personalitat de les parles locals i fins i tot la identificació amb Aragó no té per què oposar-se al reconeixement de la pertinença a una comunitat lingüística catalana més àmplia.»

La situació del català a la Franja podia ser considerada com la d'un *gegant amb peus de fang*. Tenia els nivells més alts de coneixement o ús oral informal de tots els territoris de llengua catalana, però també uns indicadors que mostren que la situació era poc «àgil», i augurava dificultats futures si es produïen canvis. Ja els anys 90 hi havia molts investigadors que apuntaven a intuïcions, i observacions qualitatives, sobre casos concrets en què s'estava produint substitució lingüística. En l'estudi a escolars que va fer Martínez Ferrer (1995) s'apuntava a certa pèrdua del català en la transmissió, encara que fora de manera indicatiària, i a un ús molt rellevant dels castellà entre amics quan jugaven. Els dos estudis a la població adulta, les Enquestes d'Usos Lingüístics de la Franja (EULF) de 2004 i 2014, i sobretot la seua comparació, mostraven també l'importantíssim impacte de la immigració, sobretot en la població jove. El cens de 2011 permetia albirar, amb dades quantitatives ja, la territorialització del procés de substitució: més evident al nord (la Ribagorça) i el sud-oest (al Mesquí-Bergantes). Tot això mostrava els indicis quantitius d'un procés de substitució lingüística que encara calia estudiar a fons. Vegem a continuació esta etapa de canvi de mil·lenni, on s'observen els indicis:

3.2.1. Els símptomes dels anys 90

En l'apartat anterior (L'hegemonia social (anys 90)) hem indicat que els estudis demolingüístics apuntaven a l'hegemonia del català en termes populars, i el manteniment de la transmissió de la llengua a les noves generacions, que en ocasions es tractava d'atracció de nous parlants. Però diferents autors ja intuïen els anys 90 que en algunes zones esta dinàmica s'hauria trencat. En ocasions es basaven observacions de tipus qualitatiu. Martín *et al.* (1995, p. 62) deien en relació a l'increment de l'ús del castellà a la llar en les generacions més joves:

«Debe tenerse en cuenta que es entre los adultos donde se halla la mayoría de los emigrantes, muchos de los cuales no han abandonado su modalidad lingüística, y que la segunda generación de estos emigrantes sigue manteniendo la variedad de sus progenitores. También hemos comprobado que en ciertas zonas -Ribagor-

za, La Litera- algunas familias autóctonas de la Franja hablan a los hijos en castellano, porque suelen asignar a esta lengua mayor prestigio».

També en un altre punt Martín *et al.* (1995, p. 55) mencionaven:

«Más del 87% de la población encuestada aprende el castellano en la escuela, en tanto que un 11,53% ya lo hace en casa. [...] Estos datos porcentuales nos indican que, con el paso de los años, ha habido un aumento, en la Franja, del uso del castellano como lengua del hogar, lo que, a nuestro juicio, parece deberse al incremento del número de personas de habla castellana en la zona (por ejemplo en Fraga, hay un barrio de emigrantes andaluces que se denomina la Litera) o, también, al hecho de que, según las zonas (por ejemplo, en la parte occidental de la Ribagorza y de la Litera) se emplea con los niños, en casa, el castellano».

En altres estudis de caire qualitatiu, com el de Capdevila i Espluga (1995), feien menció d'este procés de substitució en la zona més occidental de la Llitera catalanoparlant, en la zona de transició a l'aragonès:

«Amb aquesta persona vàrem començar a parlar en "català", però tot just quan ja anàvem a començar l'entrevista pròpiament dita, va voler canviar la llengua de la conversa passant-se al "castellà". És curiós el que succeeix a Llaguardes, un poble de la Ribagorça que no arriba als cent habitants. Segons el que vàrem poder observar i el que ens van dir els informants del lloc, molts d'ells saben parlar "català" però en les interaccions quotidianes només el parlen entre si les persones que es tenen molta confiança mútua. Així, amb la família hom acostuma a parlar-lo, però quan algú es troba pel carrer amb una altra persona del poble, no se li dirigeix en català sinó que parlaran castellà (malgrat que tots dos saben que poden parlar català). Amb tot, ara ja, fins i tot dintre de l'àmbit familiar (segons ens varen afirmar), amb les generacions més joves quasi només s'utilitza el castellà».

En el cas del Mesquí, i en relació a èpoques més recents, Artur Quintana (2001) deia:

«La situació de la llengua catalana no es gaire bona [a les viles catalanoparlants del Mesquí i el Bergantes] i en alguns casos francament crítica, com ara a la

Canyada on dels sis infants que van a escola cap no parla català, encara que es possible que l'entenguin, o a Aiguaviva on de 78 alumnes només 16 parlen català, si bé també es possible que uns quants mes l'entenguin –a totes dues localitats hi ha hagut immigració que ha estat especialment forta a Aiguaviva en aquests últims anys».

Cal destacar, però que atribuïa la situació en la població escolar del Bergantes i el Mesquí a raons migratòries, més que no a un trencament de les dinàmiques de la comunitat lingüística.

3.2.2. La població escolar

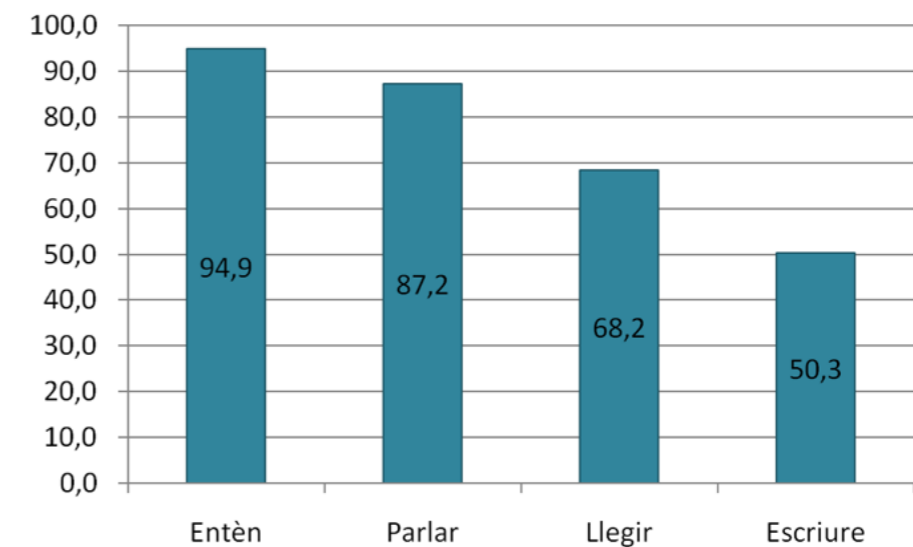
Juan Martínez Ferrer (1995) va desenvolupar la seua tesi doctoral amb un estudi a 1.514 xiquets de 3r i 5é curs d'EGB del curs 1986/87 de les àrees de llengua catalana i aragonesa a Aragó: 980 residien a una localitat catalanoparlant i 530 a una de llengua aragonesa.⁶¹ Les cohorts analitzades feien referència, per tant, a xiquets nascuts entre 1976 i 1978, i calculem que els progenitors eren nascuts al voltant dels anys 40 i 50. Per tant, esta cohort d'infants que estudiava Martínez a finals dels anys 80 és la que a l'enquesta de 2004 tindria una mica més de 25 anys. A diferència de les dades en població adulta, este estudi ja apuntava alguns dels indicis de substitució lingüística que s'anirien consolidant amb el canvi de mil·lenni.

La major part dels alumnes de la Franja havien nascut a la vila on residien (76%), que juntament amb la resta que havia nascut en una població catalanoparlant, sumaven el 92,7%. Dels que no havien nascut als territoris de llengua catalana, la major part havia nascut a la resta de l'Estat, i només el 0,1% havia nascut fora de l'Estat. Pel que fa a l'origen dels progenitors, en el 62,9% dels casos els dos progenitors eren nascuts als territoris de llengua catalana, en el 25,1% almenys un dels progenitors era nascut fora, i en el 12% dels casos hi havien nascut els dos.

⁶¹ Els resultats mostrats aquí provenen del treball de Martínez Ferrer (1995) i de l'explotació pròpia que en alguns casos hem fet de la matriu que l'autor ens va cedir. Volem agrair des d'aquí la seua vehemència en fer-nos accessible esta recerca cabdal sobre la situació sociolingüística del català a la Franja i l'aragonès a mitjans dels anys 80.

Dels alumnes, la major part entenia el català (94,9%), i el sabia parlar (87,2%), trobant-se per tant amb només un 12,8% dels xiquets enquestats que no sabien parlar-lo. Ben al contrari, el monolingüisme en el sistema educatiu provocava que només el 68,2% declarava saber llegir el català, i el 50,3% saber-lo escriure.⁶² Vegeu-ho en el Gràfic 6. Per capacitat lingüística en general,⁶³ la meitat tenia percepció de poder parlar amb la mateixa facilitat les dues llengües, però 3 de cada 10 deia expressar-se millor en castellà, i només 2 de cada 10, millor en català. Si la pregunta era en relació als usos acadèmics,⁶⁴ com comptar de 1 a 25, la major part declarava fer-ho amb més facilitat en castellà (47%) o les dues llengües (36%), però pocs en català (17%). Per tant, els alumnes estudiants tenien un coneixement oral del català força ampli, però es destacaven deficiències rellevants en el desenvolupament acadèmic i més formal.

Gràfic 6 – Coneixement del català dels alumnes (1986/87). Percentatges. Martínez Ferrer.

Elaboració pròpia

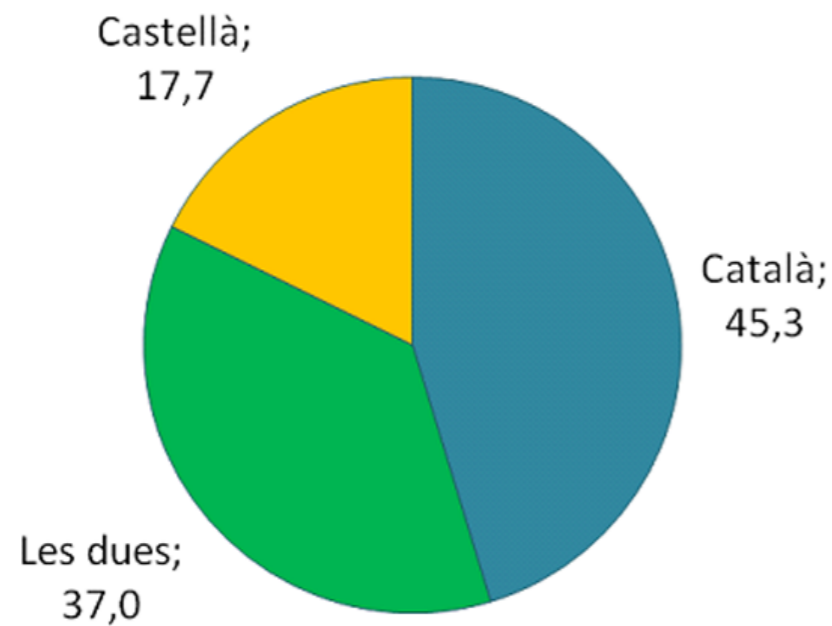
⁶² La pregunta, com ha estat habitual a la Franja, ha tingut en consideració el conflicte de denominacions per a la llengua. La pregunta prèvia era «9. ¿Cómo se llama esa manera de hablar propia de tu pueblo?.....» i el coneixement lingüístic s'obtenia mitjançant la pregunta «10. ¿Si te hablan así, tú lo entiendes?».

⁶³ «12. ¿Te resulta más fácil hablar en castellano o en el modo de hablar propio de tu pueblo?»

⁶⁴ «14. ¿En qué lengua cuentas más rápido de 1 a 25?»

En contraposició al que s'observava en estudis a població adulta de l'època, els alumnes catalanoparlants inicials eren el 45,3% dels enquestats, i el 37% es declaraven bilingües inicials, mentre que el 17,7% eren castellanoparlant inicial.⁶⁵ Vegeu-ho al Gràfic 7

Gràfic 7 – Llengua inicial dels alumnes (1986/87). Percentatges. Martínez Ferrer.

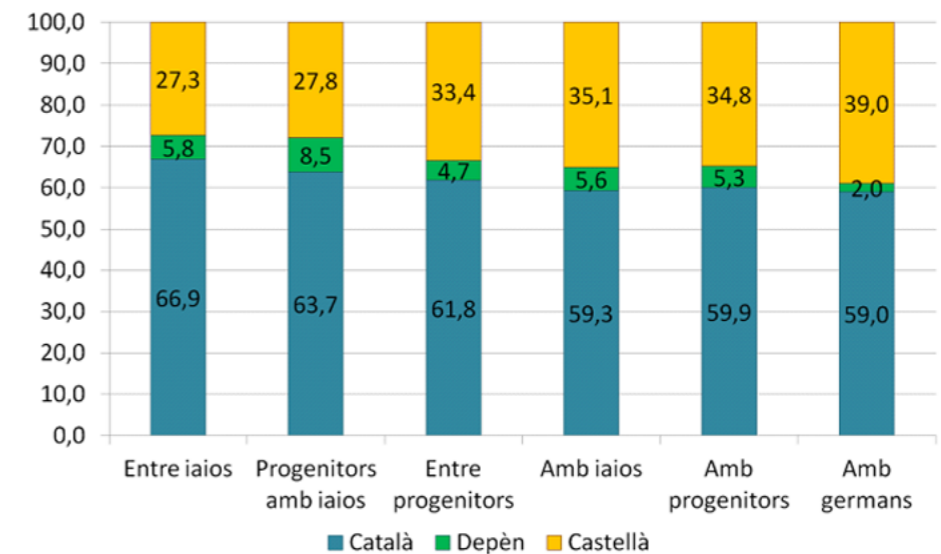
Elaboració pròpia

Transmissió lingüística intergeneracional

Pel que fa als usos familiars, s'observava una reducció contínua de la presència del català a la llar, des dels usos entre els avis fins als usos dels alumnes amb els seus germans. Vegeu-ho al Gràfic 8.

⁶⁵ «13. ¿Aprendiste antes a hablar la lengua propia de tu pueblo o el castellano?»: Antes la lengua de mi pueblo (45,3%), Antes el castellano (37,0%), Al mismo tiempo las dos (17,7%).

Gràfic 8 – Usos lingüístics familiars dels alumnes (1986/87). Percentatges. Martínez Ferrer.

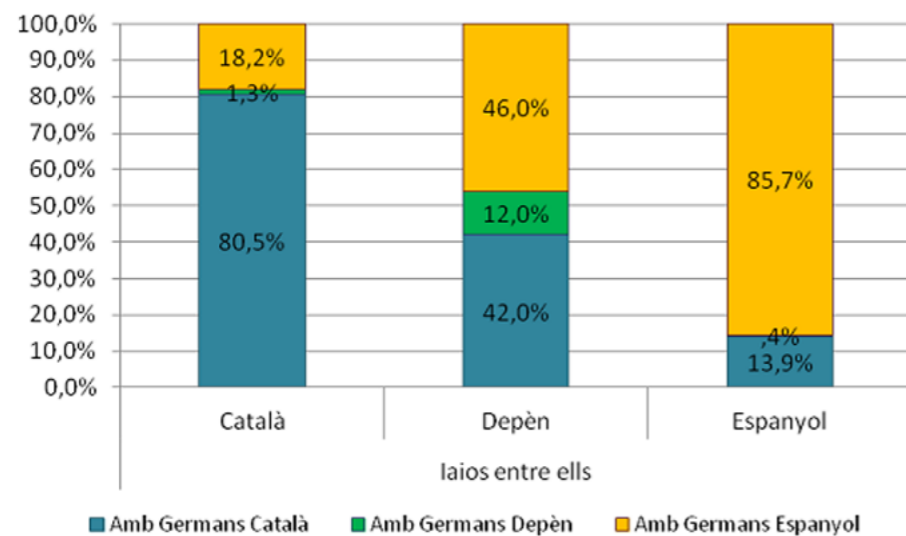
Elaboració pròpia

Si creuen estes respostes, el 52,9% dels alumnes de la Franja eren familiarment catalanoparlants, perquè els avis usaven només el català entre ells, i els alumnes el mantenien amb els seus germans. En oposició, el 24,1% eren familiarment castellanoparlants, perquè els seus iaïos l'usaven entre ells i els alumnes el mantenien amb els germans. Però fins a un 12,1% dels alumnes declaraven que els seus avis parlaven el català entre ells, i ells usaven el castellà amb els seus germans. Per contra, que l'atracció del castellà cap al català només ocorria en el 3,9% dels casos. En el cas de famílies amb presència de les dues llengües en la generació dels avis, es produïa una atracció similar cap al català i cap al castellà.

De fet, al Gràfic 9 es pot observar el creuament d'estes dues dades: l'ús dels avis entre ells, i l'ús dels alumnes amb els seus germans. Del total d'alumnes amb avis que entre ells parlen en català, pràcticament una cinquena part usaven el castellà amb els seus germans (18,2%). La dinàmica oposada, on els avis parlaven castellà entre ells i els germans, en català, era del 13,9%, un percentatge menor. Si a més tenim en compte que el volum global d'alumnes amb origen catalanoparlant era superior, la

dinàmica encara resultava més desfavorable per a la llengua catalana, pel seu impacte. En el cas dels que tenien origen mixtos o amb combinacions de les dues llengües, el repartiment tendia a privilegiar només una de les dues llengües, però de forma equilibrada entre català i castellà. Estes dades, per tant, marcaven els primers símptomes de la substitució que s'evidenciaria en estudis posteriors.

Gràfic 9 – Llengua parlada pels alumnes amb els seus germans, segons la llengua que parlen els seus avis entre ells. Martínez Ferrer.

Elaboració pròpia

L'ús amb amics

En la segona meitat dels anys 80 l'ús dels alumnes amb els seus amics estava ja molt castellanitzat. El 38,5% declarava usar només el castellà jugant amb els seus amics, i 39,0% usava les dues llengües, depenent del context. Només en el 22,6% dels casos s'usava el català només. L'ús del català era sensiblement superior en el cas de l'ús amb altres persones del poble: només català en el 26,3% dels casos. En bona part estos resultats podien estar influenciats pel context escolar on es produïa l'enquesta, perquè l'ús del català amb el professorat era testimonial: 3,8% en l'ús exclusiu, i 9,4% en l'ús de les dues llengües.⁶⁶

Taula 3 – Llengua parlada pels alumnes amb amics i altres persones.

Sistema	Amb amics jugant	Amb amics a classe	Amb altres persones del poble
Català	22,6%	20,3%	26,3%
Depèn	39,0%	30,1%	46,3%
Castellà	38,5%	49,6%	27,4%

Altres estudis sociolingüístics d'escolars a la Franja, més centrats en els aspectes psicolingüístics i psicopedagògics, també apuntaven que el català ja no era la llengua familiar hegemònica, com els d'Àngel Huguet (Huguet & Llorca, 2001; Huguet Canalis, 1991, 2006; Huguet Canalis & Suïls, 1998; Lapresta Rey, 2014) i Ernest Querol (Querol Puig, 2004). Ambdós investigadors apuntaven, però, que el català continuava sent majoritari, i la relació de català i castellà com a llengua familiar era de sis a quatre. Ben el contrari, recerques fetes al Matarranya a principis dels 90 per Marc Martínez entre alumnes d'EGB i secundària, apuntaven que els castellanoparlants no eren més el 15%, i que es produïa un increment de l'ús del català amb els germans en relació amb l'ús amb els progenitors.⁶⁷

3.2.3. Primera radiografia comparativa: EULF04

L'any 2004 es va realitzar la primera enquesta sociolingüística de la Franja comparable amb la resta de territoris de llengua catalana (Querol et al., 2007; Sorolla, 2005). Iniciada a partir de les propostes del Grup Català de Sociolingüística (actual Societat Catalana de Sociolingüística) i producte d'un conveni entre el Govern d'Aragó i la Generalitat de Catalunya (any 2003) aprofundia en l'estudi dels coneixements, els usos i les ideologies lingüístiques a la Franja, i en permetia la comparació amb la resta de territoris de llengua catalana.⁶⁸

⁶⁶ «23. ¿En qué lengua hablas generalmente con tus amigos cuando jugáis?», «24. ¿En qué lengua hablas generalmente con tus amigos en clase?», «26. ¿En qué lengua hablas con otras personas del pueblo?».

⁶⁷ Dades no publicades.

⁶⁸ El treball de camp es va realitzar entre desembre de 2003 i gener de 2004 mitjançant enquesta telefònica. L'univers de l'enquesta eren els residents de 15 i més anys de 5 comarques

Era el primer estudi que quantificava el nombre de catalanoparlants a la Franja, i la xifra apuntava a 44.621 parlants de català, i 59.031 entenien la llengua. Amb tot, l'estudi indicava que el coneixement del català no era pas universal, com pràcticament ho era els anys 90. Fins al 12,2% de població manifestava que no el sabia parlar. I continuaven les importants mancances en la capacitat d'escriure, perquè fins al 69,7% dels adults de la Franja declaraven que no el sabien escriure. De fet, els catalanoparlants inicials eren el 71,1 % de la població, i els castellanoparlants se situaven ja en un significatiu 26,6%, que indicava un canvi molt rellevant respecte al situació dels anys 90.

Pel que fa a la transmissió lingüística intergeneracional en este nou context, la dinàmica ja no era d'una atracció tan important com la que marcava l'Euromosaic els anys 90, però el català continuava mostrant bona salut. De fet, tant els catalanoparlants com els castellanoparlants familiars es reproduïen en proporcions similars.

Ara bé, tot i que el català continuava transmetent-se, es reduïa la seua capacitat de retenció com a llengua d'identificació: els qui responien que la seua llengua era el català sumaven el 66,6%, 4,5 punts per davall de la llengua inicial. Esta erosió suposava que en el camp de les actituds lingüístiques hi havia certa pèrdua, la qual cosa podria desencadenar processos més desfavorables a la llengua si l'estructura general d'hegemonia demogràfica de la llengua es debilitava.

Pel que fa a l'ús del català, era extens en els àmbits familiars, de més proximitat social o situats en l'àmbit local. I era menor en els àmbits més formals o situats fora de la comunitat local. De fet, a partir d'una anàlisi multi-

administratives orientals d'Aragó (La Ribagorça, La Llitera, El Baix Cinca, El Baix Aragó-Casp i el Matarranya, incloent també poblacions castellanoparlants i aragonesòfones, tals com Graus, Binèfar o Casp). Les nostres anàlisis prenen com a univers el segment de residents en viles catalanoparlants de la mostra total. Esta submostra, ponderada segons les variables de comarca, sexe i edat, és de 869 enquestats, amb un marge d'error màxim de 3,3% a un nivell de confiança del 95,5. Cal remarcar que no formen part de l'univers estudiat, degut al disseny de la recerca, les set viles de llengua catalana de les valls del Mesquí i el Bergantes, integrades dins la comarca del Baix Aragó, amb capitalitat a Alcanyís. Per tant, estes viles no han estat estudiades l'any 2004.

variable de l'EULF04 (Sorolla, 2014b) proposàvem que, si bé la situació del català a la Franja no podia ser considerada com a diglòssica, sí que una bona part de la seua població tenia comportaments diglòssics. Així, un bon gruix de població (51,3%) era catalanoparlant inicial que en l'ús informal dintre la *comunitat* (família, amics, veïns...) utilitzaven el català, però utilitzaven el castellà en els usos escrits, en el consum mediàtic i altres usos formals. També coexistien a la Franja dos grups sociolingüístics que s'allunyaven d'este comportament diglòssic. D'una banda, part de la població (4,8%), no sempre catalanoparlant inicial, feia ús escrit del català de manera significativa i consumien bona part dels mitjans de comunicació en català. Però també existia un grup monolingüe, més nombrós que no pas l'anterior (12,5%), que només utilitzava el castellà, tant en els àmbits formals com els de més proximitat. De fet, la importància d'este grup, i aparentment més significatiu en eixa dècada que no pas els anys 90, trencava amb la visió consensualista de la *diglòssia*, que en part apuntaven els autors de Martín *et al.*, dibuixant la situació com a relativament estable: la situació no era estable.

Finalment, pel que fa a les denominacions de la llengua,⁶⁹ tot i que encara eren majoritàries les denominacions pejoratives com *xapurriau* (44,1%) o les denominacions localistes com *fragatí* (35,9%), aquells que denominaven la llengua com a català eren ja un percentatge més important que no pas el dels anys 90, amb el 20% de les respostes.

3.2.4. Estudi territorialitzat: Cens 2011

El Cens de 2011 va ser la primera operació estadística consolidada a Aragó que permetia quantificar la competència lingüística en català o en aragonès, i fins i tot algun aspecte dels usos lingüístics, per a tots els municipis d'Aragó, també els del domini castellanoparlant (Seminari Aragonès de Sociolingüística, 2015). Els cens era ampli, però de tipus mostral, i apuntava que la població aragonesa que entenia alguna de les dues llengües mino-

⁶⁹ «P1. Pot indicar-me quina és la seua llengua?»

ritzades d'Aragó estava al voltant del 10%, i que 55.513 persones sabien parlar el català (4,2% de la població d'Aragó) i 25.556 sabien parlar l'aragonès (1,9%). Pel que fa a la Franja,⁷⁰ declarava que sabia parlar el català el 53,9% de la població,⁷¹ amb una distribució prou homogènica al llarg de totes les comarques.⁷²

Esta operació sí que aportava dades rellevants, que es desconeixien fins al moment, sobre la presència del català i l'aragonès fora dels seus territoris històrics. Així, destacava el nombre absolut de parlants a Saragossa (12.244 parlants de català i 7.873 d'aragonès) o a Osca, a més de densitats importants de parlants a Montsó, Alcanyís i Barbastre.

En el cas de tot Aragó, la redacció de la pregunta contemplava que els censats podien usar altres denominacions diferents de català o aragonès. Demanava «¿Conoce alguna lengua o modalidad propia de Aragón (aragonés, catalán,...)?» i deixava espai per a que en la resposta les persones escrigueren la denominació que preferien. Cal assenyalar que, a diferència dels estudis demoscòpics, la major part dels enquestats que declaraven el català no apuntaven altres denominacions.⁷³

Però la dada més rellevant en relació a la situació sociolingüística de la Franja van ser els resultats comarcals. Les dades censals, que recullen informació per llars, permetien estudiar d'una forma indirecta les diferències en

⁷⁰ La delimitació territorial de les dades de la població en l'explotació del Cens de 2011 es corresponen a la que hem vingut utilitzant fins aquí, gràcies a l'elaboració de l'*Instituto Aragonés de Estadística* i l'explotació del Seminari Aragonès de Sociolingüística.

⁷¹ Els índex de competència oral del català a la Franja del Cens lingüístic eren inferiors als de l'Enquesta d'Usos Lingüístics de 2004 o 2014. Esta divergència entre dades censals i dades demoscòpiques ja es coneixia en altres territoris, i se solia atribuir sobretot a que el format propi de les qüestions que utilitzaven els censos (*l'entén, l'entén i el sap llegir, l'entén i el sap parlar...*) diferia de les opcions dicotòmiques de les enquestes d'usos lingüístics (*el sap parlar? sí/no*).

⁷² Pel que fa a l'aragonès, declarava saber-lo parlar el 19,4% de la població de la zona amb més vitalitat (el 5,3% en tota la seua zona històrica a l'Alt Aragó).

⁷³ Cal tenir en compte també que gran part dels qüestionaris foren autoemplenats per Internet o per correu postal, i no amb un agent censal presencial, la qual cosa podia fer que part de la població obviara algunes qüestions de l'operació estadística, com les sociolingüístiques. És per això que, davant diferències en els resultats, considerem que les enquestes sociolingüístiques tenen major fiabilitat que no pas el cens.

la competència de progenitors i fills que conviuen. Si bé la dada global de la Franja apuntava que entre un 77% i 79% dels progenitors que sabien parlar català tenien fills que també el sabien parlar, i apuntaven a cert manteniment de la transmissió intergeneracional, els resultats per comarques apuntaven que era als dos extrems territorials on es produïa una major pèrdua. Tant al nord, a la Ribagorça, com al sud-oest, al Mesquí-Bergantes, estos índex de manteniment familiar de la llengua eren inferiors, rondant el 70%.

3.2.5. L'evolució amb l'impacte de la immigració: EULF14

L'any 2014, es van replicar diferents enquestes d'usos lingüístics als territoris de llengua catalana, entre els quals, la Franja. La recerca es va desenvolupar amb normalitat (Sorolla, 2015), però la rèplica del conveni entre el Govern d'Aragó i la Generalitat de Catalunya per l'estudi a la Franja es va acompanyar de certa polèmica (Goyeneche, 2014; Seminari Aragonès de Sociolingüística et al., 2014).⁷⁴ Este estudi, basat en 1.086 enquestes a majors de 15 anys, feia possible observar l'evolució sociolingüística de la Franja durant la dècada dels 2000, en què havia sofert un important increment de la població immigrada, de 17,6 punts percentuals. Així, la major part de canvis sociolingüístics que s'observaven a l'estudi, desfavorables al català, solien rondar esta xifra. Tot feia pensar que el nucli central dels comportaments sociolingüístics s'havien mantingut estables, en termes generals, tot i el canvi demogràfic que havia suposat la nova migració. Amb tot, també s'observava algunes transformacions que feien preveure que la minorització demogràfica estava començant a esquinçar l'estabilitat observada durant les dues dècades anteriors. Així, l'any 2014 la població autòctona dels territoris de llengua catalana era de 7

⁷⁴ Les dades referenciades provenen dels resultats de Sorolla et al. (2018) i els presentats en la «III Jornada sobre Llengua i Societat als Territoris de Parla Catalana» <http://llengua.gencat.cat/ca/serveis/informacio_i_difusio/dades_i_estudis/jornada-llengua-societat-2015/>. Alguna 'anàlisi generacional i comarcal de la transmissió lingüística generacional ha estat gràcies a la cessió de la matriu per part de la Direcció General de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya.

de cada 10 enquestats. Els catalanoparlants inicials ja eren només la meitat de la població del territori, hi havia fins a un terç de castellanoparlants inicials i una dècima part de població al·loglota (52,2%, 33,8% i 11,6%, respectivament). La reducció de catalanoparlants inicials en 18,3 punts percentuals, respecte l'EULF04, d'una dècada abans, tenia una intensitat similar al decrement proporcional de població autòctona.

El coneixement oral del català era molt superior al volum dels seus parlants inicials i arribava fins a un 80,2% de la població, estimant-se en 33.743 els parlants adults de català a la Franja. Però ja no era gens negligible l'increment de població que no sabia parlar el català (fins al 19,8%), a més del gens menyspreable percentatge de població que ni tan sols l'entenia (5,9%). A més, les mancances en el coneixement escrit de la llengua continuaven sent molt altes, amb pràcticament la meitat dels parlants de català que declaraven no saber-la escriure.

El nivell d'ús del català en general s'havia reduït, i actualment estava en unes proporcions similars a les de l'ús habitual de castellà (49,9% i 46,5%, respectivament). De fet, la gent no l'usava gens s'aproximava a una quarta part de la població de la Franja. Pel que fa als indicadors de la vitalitat de la llengua, les diferències entre la llengua inicial i la llengua d'identificació indicaven que la major part de catalanoparlants s'identificaven amb la seua llengua inicial, en unes proporcions similars a les que ho feien també els castellanoparlants.

Pel que fa a la transmissió intergeneracional de la llengua, a nivell general l'any 2014 es continuava observant estabilitat en la transmissió del català, que es reproduïa a nivell familiar, tal com també ho feia el castellà, i fins i tot les llengües altres. Amb tot, alguns resultats apuntaven que la intensitat del manteniment familiar del català s'havia reduït, encara que de forma molt matisada, mentre que el castellà havia recuperat algunes pèrdues que tenia una dècada abans. Una anàlisi més aprofundida de la transmissió lingüística permetia observar que si bé el català era la llengua majoritàriament parlada entre els nascuts abans dels anys 50, este percentatge es reduïa a només un terç de població entre els nascuts a partir de mitjans dels anys 80, una xifra ja equivalent a la de castellanoparlants familiars en esta cohort.

De fet, en el grup d'edat nascut entre els anys 70 i mitjans del 80, que devien tenir les majors taxes de natalitat del moment, el 41,8% transmetia el català, i el 30,1% transmetia el castellà.

Delimitant-nos als catalanoparlants familiars amb fills, entre les generacions més joves l'índex de transmissió del català era inferior que no entre les generacions més grans, amb valors de transmissió del català del 86,1% i 86,7% entre els grups de 30 a 44 anys, i de 45 a 64 anys, i valors de 92,8% entre els majors de 64 anys. Ben al contrari, entre els castellanoparlants familiars d'estes generacions joves el nivell de manteniment de la transmissió de la llengua que parlaven amb els progenitors era molt més alt (94,7% en els que tenen de 30 a 44 anys i 91,0%, de 45 a 64 anys) que no pas entre els de 65 i més anys (79,5%). Per tant, entre la població més gran els índex de transmissió eren més favorables entre els catalanoparlants, però al llarg de les generacions la tendència s'havia invertit i especialment entre els nascuts a partir dels anys 70 els índex eren ja més favorables per al castellà. Si a més sumem que els bilingües familiars joves ja no transmetien preferentment el català, els resultats ens apuntaven que la transmissió lingüística del català s'estava debilitant entre els nascuts a partir dels anys 70, i en les generacions següents la minorització demogràfica seria encara més greu.

La segmentació per comarques apuntava que la situació era especialment greu a la Ribagorça, i amb matisos, a la Llitera,. Al Baix Cinca se situava en una posició força similar a la general de la Franja, i al Matarranya les dinàmiques encara favorables al català.

Finalment, en els resultats de l'EULF14 destacava una dada més positiva, i era que a pesar dels debats polítics i legislatius sobre la denominació del català a Aragó, la major part dels enquestats havien denominat *català* a la seua llengua, en resposta espontània (44,6%), mentre que les denominacions pejoratives i localistes ocupaven posicions més secundàries.

3.3. Substitució en temps real. Tres radiografies de la nova joventut

En els apartats anteriors hem observat una primera etapa en els estudis demolingüístics, els anys 90, on els usos més col·loquials destaquen

per l'hegemonia del català. Els estudis posteriors, i ja amb alguns indicis els anys 90, apuntaven a una segona etapa, amb indicadors d'un procés de substitució, geogràficament i generacionalment localitzat. Finalment, mostrem tres estudis territorialitzats que es concentren en els usos lingüístics de la població escolar, a partir de 2006. Apunten a una tercera etapa, on es pot radiografiar la substitució lingüística a temps real. El primer és l'estudi al Baix Cinca i la Llitera (Sorolla, 2016) on es mostren dades quantitatives sobre el trencament de l'ús grupal del català entre part dels catalanoparlants joves a les comarques centrals del territori. El segueix l'estudi al sud de la Franja, a l'Alt Matarranya, on s'indica que la dinàmica és més favorable al català aquí (Currubí Capdevila, 2017). Finalment, en un estudi pendent de publicar de Valls i Sorolla (2022), s'apunta que el procés de substitució està molt avançat al nord de la Franja, a la Ribagorça.⁷⁵

3.3.1 Baix Cinca i Llitera (Sorolla, 2016)

Des de la sociolingüística, especialment amb les propostes de Fishman (1991, 2001), se sol considerar la transmissió intergeneracional com l'etapa clau en la substitució (i la recuperació, o revernacularització) de les llengües. La informació disponible sobre la situació del català a la Franja apuntava que, a trets globals, i amb tots els matisos que es vulga, la transmissió intergeneracional es mantenia. A la meua tesi doctoral (Sorolla, 2016)⁷⁶ em vaig focalitzar en la que considero l'etapa anterior a que els progenitors deixen de transmetre la seua llengua als fills: l'ús de la llengua amb altres membres de la comunitat lingüística. El procés global de modernització i homogeneïtzació

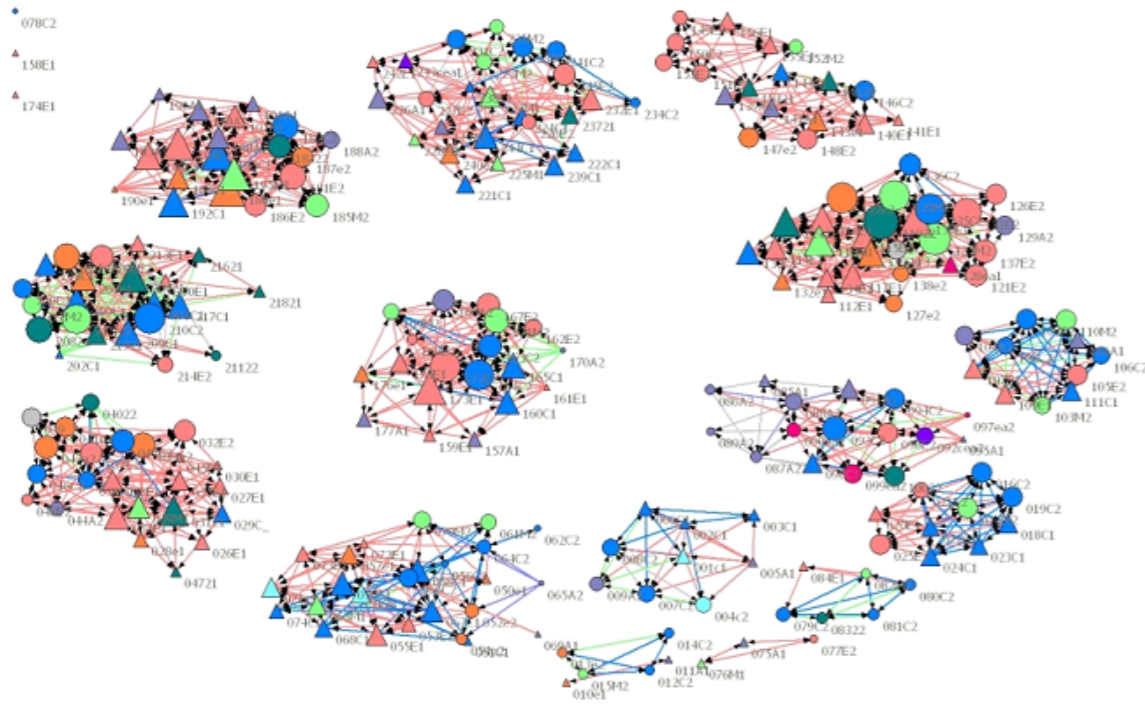
⁷⁵ No hi ha estudis del mateix tipus ni al Mesquí-Bergantes, ni al Baix Matarranya i Mequinensa. Tot apunta que la primera àrea ha d'estar en una situació similar a la de la Ribagorça, i la segona a la de l'Alt Matarranya.

⁷⁶ Bona part de les dades de la tesi s'emmarcaven en els diferents projectes RESOL <<https://www.ub.edu/cusc/sleeducativa/>>.

política ha facilitat la pèrdua de diversitat lingüística i cultural arreu d'Europa i el món. Des de la sociolingüística més preocupada per les interaccions socials se sol considerar que els grups de població amb xarxes més denses i cohesionades tendeixen a formar espais en què els processos d'homogeneïtzació tenen més dificultats per a empeltar les llengües estatals o les varietats lingüístiques estàndard (Gal, 1979; Milroy, 1980; Li Wei, 1994).

Considerava que els processos de substitució lingüística desplega-ven quatre mecanismes, successius, que portaven a una comunitat de parlants a abandonar l'ús de la llengua. El primer pas era l'adquisició de la llengua expansiva per part dels parlants de la llengua minoritzada (bilingüïtzació), el segon era la irrupció de la llengua expansiva en els usos més formals de la comunitat (distribució funcional, *diglòssia*), el tercer era el desplaçament de la llengua en les relacions col·loquials entre membres de la comunitat (relacions endogrups), i l'última etapa era l'abandó de l'ús de la llengua en les relacions familiars (el trencament de la transmissió lingüística intergeneracional). Les dues últimes etapes considerava que eren causes suficients per a parlar de substitució lingüística, per la irrupció de la llengua expansiva en les relacions informals i familiars de la comunitat minoritzada. Les altres dues considerava que eren causes necessàries, per les que qualsevol procés de substitució havia de passar, però que no havien de desembocar irremeiablement en un procés de substitució. La proposta intentava focalitzar-se en el punt d'inflexió en el que Lewis i Simons (2010) tracten una llengua com a *amenaçada*. Com que sobre l'última etapa, el trencament de la transmissió intergeneracional de la llengua, només teníem alguns símptomes dispersos a la Franja, l'estudi se centrava en explicar l'etapa anterior, la situació de les tries lingüístiques en les relacions entre parlants de la llengua, les relacions endogrups. Es va desenvolupar una recerca sobre les interaccions i les tries lingüístiques entre 245 alumnes de diferents centres escolars del Baix Cinca i la Llitera (les comarques centrals de la Franja). Vegeu-ho al Gràfic 10.

Gràfic 10 – Sociograma amb la llengua de les interaccions entre els 245 alumnes. RESOL07.

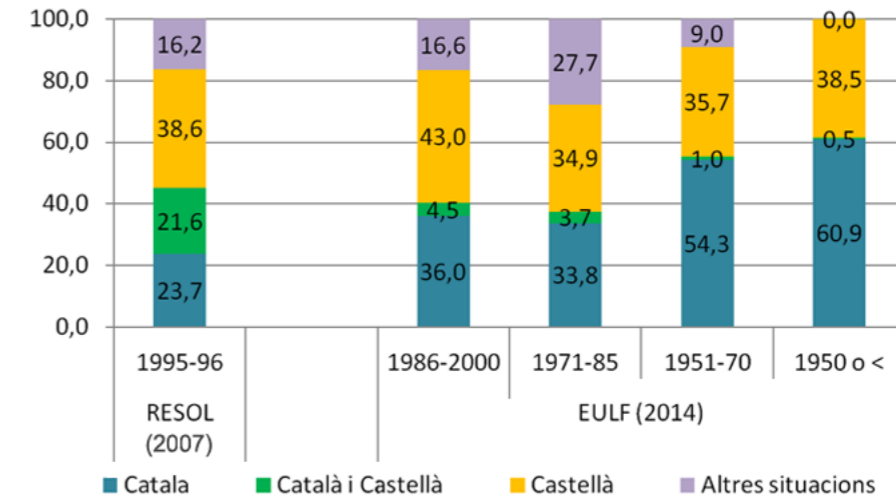

Estes dades, en primer lloc, ens permetien observar que actualment el català es trobava minoritzat demogràficament a la Franja, a diferència del que es detectava els anys 90. Vegeu-ho al Gràfic 11, on s'observa la presència del català com a llengua inicial de la població segons l'any de naixement. S'observa que el català era ja minoritari en les cohorts nascudes a partir dels anys 90.⁷⁷ A més, hi havia certs indicadors que apuntaven que la llengua no només es trobava minoritzada demogràficament, si no que començava a retrocedir en els usos interns de l'àmbit familiar, especialment en les relacions horitzontals: la tria de llengua entre progenitors o entre germans eren espais claus on retrocedia l'ús del català.

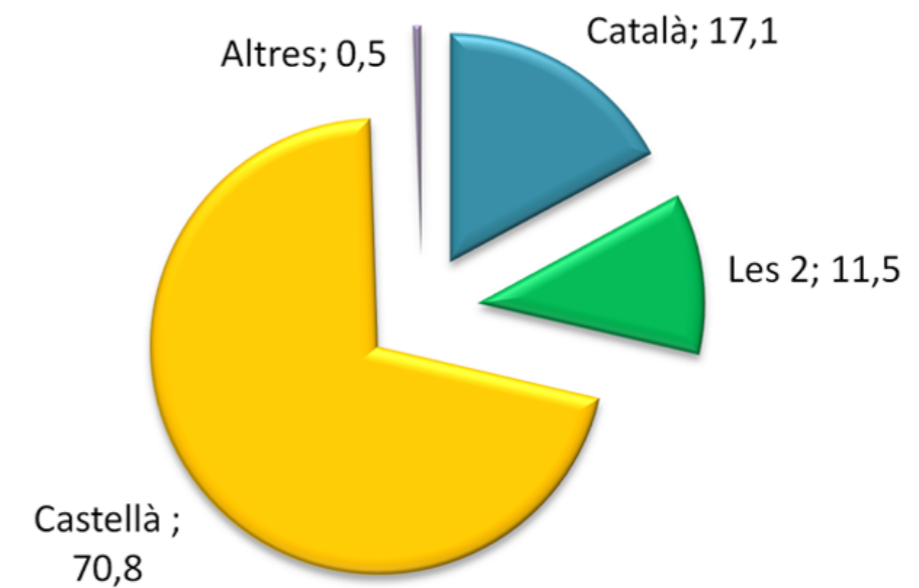
A més, s'observa que només una quarta part de les interaccions entre els alumnes tenien alguna presència del català. Vegeu-ho en el Gràfic 12.

⁷⁷ També podeu trobar informació complementària sobre l'última enquesta demolingüística a la Franja a: Sorolla, Gimeno, Giralt, Montañés, Moret, Reyes, Sistac, Solé, Torrijos (2017). *Els usos lingüístics a la Franja, 2014*. Barcelona: Generalitat de Catalunya < http://llengua.gencat.cat/ca/serveis/informacio_i_difusio/publicacions_en_linia/btpl_col/eulf2014/>

Gràfic 11 – Llengua inicial dels alumnes (RESOL07) comparada amb la llengua inicial de la població del Baix Cinca i la Llitera segons l'any de naixement (EULF14). Percentatges.

Gràfic 12 – Usos lingüístics amb els companys de classe (RESOL07). 6è de primària. Percentatge (mitjana).

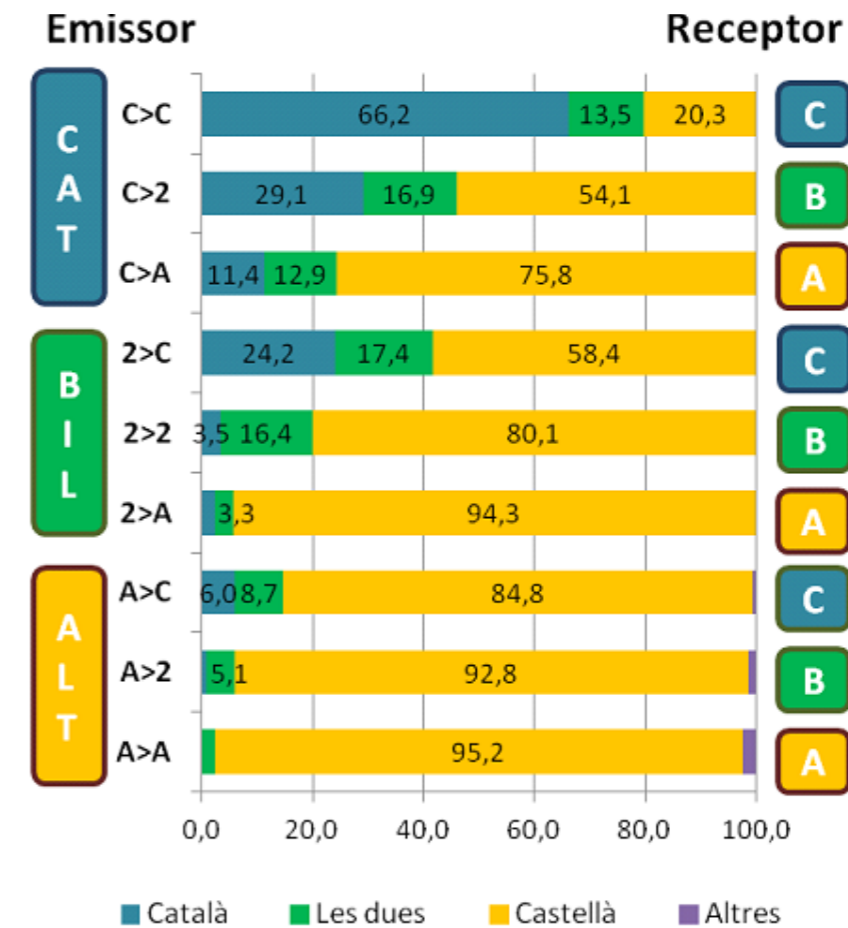

Però amb l'objectiu d'analitzar les interaccions i les tries lingüístiques es proposà el desenvolupament del concepte de rol *sociolingüístic*, que es considera

la pauta de comportament sociolingüístic que cada individu efectua, tant en relació a la seua posició sociolingüística com a les expectatives de comportament que el grup espera que seguisca en funció del seu estatus sociolingüístic. És a dir, és el paper que prenen els individus en les tries lingüístiques, tant per la llengua que usen com per la que els altres usen amb ells. En la cohort d'alumnes estudiada al Baix Cinca i a la Llitera es mostrava que només desenvolupen rols sociolingüístics catalanoparlants els alumnes que tenien esta llengua com a familiar. És a dir, que els qui usaven el català entre ells eren familiarment catalanoparlants. Perquè els qui no la tenien com a llengua familiar, desenvolupen rols castellanoparlants mantenidors, i no feien mai ús del català. No hi havia atracció de nous parlants entre els preadolescents de la Franja.

Però el punt més rellevant de la recerca va ser descobrir que fins a una quarta part dels catalanoparlants familiars desenvolupen rols castellanoparlants. Això és, una quarta part dels que parlaven català amb els dos progenitors tendien a usar el castellà entre ells, desplaçant l'ús d'esta llengua fins i tot en les interaccions amb altres catalanoparlants, en les relacions *endogrups*. Per tant, el català deixava de ser la llengua per defecte en les interaccions entre catalanoparlants familiars. I això suposava una erosió molt rellevant en la que consideràvem la tercera de les quatre etapes de la substitució lingüística. Perquè era un mecanisme clau en els processos de substitució, ja que el consideràvem un mecanisme suficient per a tractar la situació de «procés de substitució». A més, es desvelà que la major part dels bilingües familiars desenvolupaven rols castellanoparlants, i per tant, prioritzaven l'ús de només una de les seues llengües familiar, el castellà, amb qualsevol interlocutor. La tria del castellà ocorria fins i tot quan interaccionaven amb catalanoparlants familiars. Vegeu-ho en el Gràfic 13, on es mostra la llengua parlada amb els progenitors, tant de l'emissor (esquerra) com del receptor (dreta) de la relació. Per exemple, en les relacions C>C, en què emet una relació un catalanoparlant familiar (C) dirigint-se a un altre catalanoparlant familiar (C), s'usava el castellà fins en un 20,3% de les ocasions, evidenciant-se l'erosió en les tries endogrups dels catalanoparlants.

Gràfic 13 – Llengua utilitzada en la relació segons la llengua parlada amb els progenitors pels participants (RESOL07). 6è de primària. Percentatge.

C = català; B i 2 = les dues; A = castellà o altres llengües o combinacions.

Per tant, a pesar de no observar-se un trencament de la transmissió lingüística intergeneracional en este estudi, la generació nascuda a mitjans dels 90 al Baix Cinca i la Llitera ja no té una composició demolingüística majoritàriament catalanoparlant. I l'anàlisi de les seues tries lingüístiques apunta a un canvi en les normes sociolingüístiques, pel fet que el castellà no només continua sent la llengua d'interrelació entre catalanoparlants i castellanoparlants, sinó que també s'ha introduït en part de les interaccions entre catalanoparlants. Així, tot apunta que entre els preadolescents de la Franja els límits sociolingüístics s'estan difuminant, perquè el castellà està penetrant fins i tot com a llengua d'interacció en les relacions interpersonals de part dels catalanoparlants nadius. Este

procés pot acabar posant en una situació molt compromesa la preservació de la llengua a la Franja. Així, tot apunta que la generació nascuda als anys 90 està implicada en un punt d'inflexió en la situació sociolingüística de la Franja. Este símptoma, d'entrada en la fase crucial del procés de substitució lingüística, a jutjar pel ràpid canvi en la composició demolingüística de les noves generacions, podria acabar desenvolupant-se molt ràpidament. L'estadi primerenc del procés fa possible l'anàlisi en temps real dels mecanismes que s'hi despleguen. I també permetria crear les condicions idònies per a la seua aturada i reversió.

3.3.2. Matarranya (Currubí, 2017)

L'any 2015, Anna Currubí (2017) replicava al sud de la Franja, al Matarranya, un estudi similar al que hem tractat a l'apartat anterior. La mostra era de 57 alumnes de segon d'ESO a l'IES Matarraña de Vall-de-roures. I els resultats eren ben diferents dels observats al Baix Cinca i la Llitera per Sorolla (2016). Currubí (op. cit. pp. 39-40) apuntava la situació era millor al Matarranya:

«No es pot considerar que hi hagi una situació de substitució lingüística del català pel que fa als alumnes de segon d'ESO de l'Institut Matarranya de Vall-de-roures, ja que pràcticament la totalitat dels pares catalanoparlants transmeten la llengua als seus descendents i gairebé la totalitat dels alumnes catalanoparlants utilitzen el català per parlar amb altres alumnes catalanoparlants, fet que es reflecteix en el manteniment de la norma d'ús del català entre catalanoparlants, amb escasses excepcions».

Així, la majoria dels alumnes eren catalanoparlants inicials (56,1%). La resta es repartien entre un 15,8% bilingüe, un 8,8% castellanoparlant, i el 19,3 % al·loglot. I el català continuava sent la llengua majoritària en les interaccions entre ells: el 54,6% de les interaccions eren en català, i el 41,2% en castellà. De fet, l'ús del català era baix per la pròpia norma de convergir al castellà amb castellanoparlants, perquè els resultats apuntaven que els alumnes que desenvolupaven rols catalanoparlants arribaven al 70,2%, usant el català entre ells, i convergint a l'ús del castellà amb la resta, el 29,8% que desenvolupava rols castellanoparlants.

De fet, els resultats apuntaven que en els que usaven el català amb els dos progenitors no es produïa l'erosió observada al Baix Cinca i la Llitera:

Pràcticament la totalitat dels alumnes que tenen el català com a llengua materna desenvolupen rols catalanoparlants, concretament un 96,77 %, i la majoria dels bilingües familiars també tenen rols catalanoparlants: un 87,5 %. Per altra banda, un 83,3 % dels castellanoparlants i la totalitat dels parlants al·loglots desenvolupen rols castellanoparlants.

Per tant, els resultats en la mostra d'alumnes de 2015 al Matarranya apuntava que la vitalitat de la llengua al sud de la Franja era superior que a les comarques centrals, i no s'observava erosió en el que considerem el mecanisme clau en la substitució lingüística, el trencament de la norma per la qual els parlants inicials de català usen esta llengua entre ells en relacions informals.

3.3.3. Ribagorça (Valls i Sorolla)

L'any 2020 Esteve Valls efectua al nord de la Franja, a la Ribagorça, el treball de camp que replica el mateix tipus d'estudi que hem tractat a les dues seccions anterior per al Baix Cinca, la Llitera, i el Matarranya. Tot i que els resultats estan pendents de publicació, s'ha fet alguna presentació pública amb els resultats principals (Valls & Sorolla, 2022). L'estudi es va fer a 91 alumnes de primària i secundària de la Ribagorça catalanoparlant.⁷⁸

I els resultats apunten que la situació sociolingüística entre la població escolar del nord de la Franja és molt pitjor que no pas a les comarques centrals o del

⁷⁸ Els alumnes estudiats van ser els de 3r a 6è de Primària al CPI de Benavarri, a l'escola d'Areny de Noguera, a l'escola de Montanui, a dues escoles del CRA de la Baixa Ribagorça —les de Lasquarri i Pobla de Roda— i a una escola del CRA de l'Alta Ribagorça —la de les Paüls, i es va poder recollir també de tot l'alumnat de 1r d'ESO que estudia al CPI de Benavarri i de l'alumnat de 2n a 4t d'ESO que estudia a l'IES de Graus però fa una tarda de català al CPI de Benavarri per poder obtenir el nivell B1 al final de la Secundària. En total, doncs, el corpus d'este estudi comprenia la pràctica totalitat de la població escolaritzada a la Ribagorça catalanòfona entre els 8 i els 16 anys, aproximadament.

sud. Els resultats indiquen que dos tercers parts dels progenitors dels alumnes tenen el català, o el català i el castellà, com a llengües familiars. I que fins i tot esta llengua és la que es transmet als alumnes en la meitat dels casos. Amb tot, ja només una tercera part dels alumnes usa català, o català i castellà, amb els seus germans. I de totes les interaccions que es van registrar entre alumnes, no arribava a una de cada 10 que eren en català, o en català i castellà. Per tant, al nord de la Franja l'erosió del català és encara més evident que no ho era a les comarques centrals. Com a dada exemplar, més de la meitat dels alumnes que parlen català amb els dos progenitors desenvolupen rols castellanoparlants, és a dir, usen castellà entre ells.

Quarta part

CONCLUSIÓ

La revisió sobre la situació del català a la Franja ens permet situar-lo com a **llengua amenaçada. I cal activar totes les alertes** necessàries, perquè el procés està en les seues fases inicials, i té moltes més ferramentes per a la seua reversió ara que no tant quan vaja avançant el procés. Si ara mateix hi ha catalanoparlants que tenen dubtes, o no privilegien l'ús del català amb altres catalanoparlants, o no els ho transmeten als seus fills, res fa pensar que quan el procés haja avançat tindran raons més poderoses per a canviar la tendència.

Línies de futur: política lingüística i ensenyament. Les llengües minoritzades, tal com expressen els resultats sobre el català a la Franja, depenen per complet de la solidesa de la seua comunitat de parlants i, especialment, de la transmissió familiar de la llengua, perquè habitualment només l'usen aquells que l'aprenen en l'àmbit familiar. Tal com hem vist, a la Franja s'està erosionant de forma rellevant l'associació entre llengua familiar i els usos endogrups entre catalanoparlants, perquè part dels qui l'adquireixen en l'àmbit familiar desenvolupen rols castellanoparlants. Així, el futur del principal i pràcticament únic suport amb que actualment compta la llengua catalana a la Franja, la seua base demogràfica, depèn de la seua capacitat de reproduir-se i mantenir el català com a llengua familiar i social.

Esta realitat es desenvolupa en un context on tradicionalment les aportacions institucionals no només no afavoreixen la llengua (o l'obvien), sinó que directament la restringeixen. Els catalanoparlants només es veuen reforçats a mantenir la llengua en l'àmbit familiar i en els usos endogrups per les dinàmiques comunitàries. Però estes dinàmiques socials (dèbilment) positives es veuen erosionades i atacades contínuament per la posició perifèrica de la llengua a nivell institucional, des de fa segles, a les que es poden sumar multitud d'accions institucionals que conflictivitzen la pervivència de la llengua, que empobreixen la seua rellevància, o fins i tot, en neguen la seua pròpia existència. Esta dinàmica històrica només ha tingut pauses temporalment molt acotades.

A més, el manteniment del català com a llengua familiar està condicionat per dos factors demogràfics més. D'una banda, un factor endogen, que és la successiva creació de parelles mixtes, regida per les dèbils o nul·les dinàmiques d'homofília lingüística dels dos grups, i que sota el context contemporani de castellanització dels bilingües familiars, i sense que es preveja cap reversió

del mecanisme, acaba sent una dinàmica d'erosió contínua del català com a llengua familiar, i per extensió, del català com a llengua central en la interacció social. D'una altra, per un factor exogen, que és l'evolució demogràfica del territori, tant per l'emigració de la població autòctona més qualificada com per la immigració de població no catalanoparlant. El creixement dels fluxos migratoris, sobretot lligats a la bonança econòmica i a la globalització, canvien la composició demolingüística de la Franja. I un model sociolingüístic com el d'este territori, on l'única via efectiva per la que s'adquireix plenament la llengua és la família, debiliten la posició de la llengua. Es dibuixaria un context diferent si les institucions, especialment l'escola, assegurara la bilingüització generalitzada de tota la població.

La situació demolingüística a la Franja ha passat del manteniment i l'hegemonia de la llengua pròpia, que s'observaven en les recerques dels anys 90, a un model de debilitament greu de les normes endogrupals dels catalanoparlants, que situa gran part del territori en l'avantsala de la substitució lingüística, quan no el trencament de la transmissió intergeneracional al nord i el sud-oest. Tot i este canvi, les polítiques lingüístiques del Govern Aragonès habitualment continuen sent tímides com quan es van iniciar durant els anys 80: la mesura més important i consolidada ha estat una classe optativa de català al sistema educatiu. A finals dels anys 90 el català i l'aragonès havien estat reconeguts legalment a la Llei de Patrimoni Cultural i bona part de l'arc parlamentari aragonès era favorable a incrementar la protecció i les mesures de suport a les llengües minoritzades, fins reconèixer-ne la cooficialitat. La presidència autonòmica d'un dels promotors de la *Declaració de Mequinensa* va ampliar els horitzons. Però a partir de mitjans de la dècada passada els partits conservadors a Aragó, i en especial el regionalisme, van virar per complet el seu discurs a favor de l'oficialitat del català i de l'aragonès, fins abraçar el secessionisme lingüístic i la negació de l'existència del català, i qualsevol política favorable. El govern progressista dels últims anys ha resultat en bona part els canvis legislatius nefastos de la segona Llei de llengües, però no ha superat la fase de l'opcionalitat de l'alfabetització en català. En l'estat actual de conflicte polític, iniciat per les forces conservadores a partir de mitjans de la dècada passada, és poc probable que en els propers anys hi haja consensos parlamentaris més favorables que els

actuals en les polítiques de normalització del català. Per tant, la situació no és gaire optimista a nivell parlamentari.

Però hi ha marge de treball i camí per recórrer. És evident que les polítiques i els canvis en gran mesura han de sorgir des de la política autonòmica aragonesa. Com hem mencionant, dintre de l'estructura de poder local, comarcal, provincial i autonòmica, hi ha certa complicitat i personalitats que s'han destacat en la defensa de la llengua. També en el món educatiu el català s'ha fet un espai important pels esforços de famílies, professorat i equips directius, que treballen per la millora de les condicions de la llengua a l'escola. Els projectes bilingües al Baix Cinca i a la Llitera, i les mobilitzacions al Matarranya o la Ribagorça, en són un bon exemple. És per això que, a part de les necessitats vinculades amb el reconeixement i els drets lingüístics generals, hi ha un important marge de treball en el sistema educatiu, que considerem bàsic i primordial. Des de la societat civil s'ha de treballar per desplaçar les discussions i les dinàmiques en este sentit.

Tot i això, hi ha el debat sobre si els canvis han de venir des de les estructures de poder o ha de ser la societat civil qui engegue projectes que estiren a les estructures de poder. Els responsables polítics i educatius han de prendre consciència que la pedra angular de la normalització lingüística passa per l'ensenyament en català i en aragonès a les respectives zones. La introducció de les llengües minoritzades com a llengües vehiculars de bona part de l'ensenyament és l'única manera de complementar les competències lingüístiques orals dels catalanoparlants familiars i dignificar la seua parla, donar prestigi a la llengua entre els bilingües familiars, i bilingüitzar la població castellanoparlant del territori, que ja és un dels grups més importants entre els escolars. En la base de qualsevol política lingüística hi ha d'haver la universalització del coneixement del català, que és l'únic sobre el que pot descansar qualsevol dret i llibertat lingüística, i altres polítiques com el dret a l'ús de la llengua amb l'administració.

L'ensenyament en català és un camp que es pot enfortir al marge dels debats sobre l'oficialitat i la Llei de llengües, com hem vist en les dues últimes legislatures, des de 2015. El Govern d'Aragó ha desenvolupat diversos projectes bilingües on una llengua estrangera és vehicular de diverses assignatures. Però només en

algun cas s'ha aprofitat este avenç per incorporar la llengua minoritzada i crear currículums en català, anglès i castellà, per exemple. El Govern d'Aragó ha de potenciar el multilingüisme, alfabetitzant tota la població de la Franja en català, castellà i anglès, tant en la primària com en la secundària. Mitjançant convicció política, com la que es va mostrar en la incorporació de l'assignatura optativa de català a principis dels 80, es poden assolir metes que eviten la polèmica dels debats polítics, i que són completament necessàries en la normalització de la llengua pròpia a la Franja.

Els projectes bilingües en llengües estrangeres formen part de les polítiques autonòmiques i no són supeditats a debats entre progenitors o claustrals escolars. Per contra, els projectes bilingües en català es veuen condicionats a la voluntarietat i al debat continu. Això ha traslladat la responsabilitat de l'executiu autonòmic a polèmiques estèrils en la comunitat educativa, associant amb el conflicte la introducció del català a l'ensenyament.

De fet, els debats sobre les polítiques lingüístiques potser no han de ser llençats ni capitalitzats des del nivell autonòmic. En les dues Lleis de llengües, les polèmiques i els debats públics van ser capitanejats per la premsa de Saragossa i per la política autonòmica, que utilitzava este i altres temes segons l'interès existent en redirigir l'agenda política aragonesa i espanyola. Habitualment s'utilitzava el tema lingüístic, o altres temes de la Franja i sobre les relacions entre Aragó i Catalunya, per a desgastar el Govern d'Aragó, o per a arrossegar-lo cap a l'espai ideològic més conservador i anticatalanista. Les polèmiques resulten estèrils, polaritzen el debat, i desapareixen de l'espai públic amb la mateixa rapidesa que han aparegut. Quedant una sensació que el català és un motiu de conflicte.

Cal reduir la distància entre el Govern d'Aragó i la comunitat educativa que treballa per introduir el català a l'ensenyament, resolta en part des de l'aparició de la Direcció General de Política Lingüística. Alguns equips directius han denunciat històricament deixadesa de l'administració, dificultats per a ampliar l'ensenyament en català o els projectes bilingües, i que de vegades s'obliga a desplegar-los fora de l'horari curricular i amb les conseqüents incompatibilitats amb els transports escolars. És necessari el consens i lideratges entre la comunitat educativa i els responsables polítics afins per tal de crear els projectes

bilingües que asseguruen el multilingüisme de la població de la Franja i prendre les mesures necessàries per a situar-los en el centre del sistema educatiu de la Franja. També cal reforçar les xarxes de connexió entre societat civil i escola. Mantinent-se al marge de polèmiques i fent bandera del multilingüisme. Només així es pot iniciar un camí sòlid per a revertir la substitució lingüística del català a la Franja.

BIBLIOGRAFIA

ABC. (2018, desembre 28). «No confío mucho en los partidos, por eso hemos de organizarnos». ABC. https://www.abc.es/espana/catalunya/politica/abci-no-confio-mucho-partidos-hemos-organizarnos-201812281219_noticia.html

Acord normatiu 1/2023, de 27 de febrer, de l'Academia Aragonesa de la Lengua, sobre la normativa d'ús oficial del català d'Aragó, Boletín Oficial de Aragón (2023). <https://lenguasdearagon.org/wp-content/uploads/2023/03/BOA-Acuerdo-Catal%C3%A0.pdf>

Agència Catalana de Notícies. (2006, maig 23). Ros «desitja» que el govern d'Aragó reconsideri la decisió d'abandonar el projecte de l'Euroregió.

Agustí i Farreny, A. (2003). El paper de l'Església. Algunes aportacions per a l'estudi de la presència del català a les parròquies catalanòfones d'Aragó que van pertànyer a la diòcesi de Lleida. En R. Sistac i Vicén (Ed.), *De fronteres i mil·lennis: La Franja, any 2001*. Institut d'Estudis Catalans. <http://books.google.es/books?id=0ejkGPdXcQC&pg=PA5&ots=I-QpVuyo5Y2&dq=De%20fronteres%20i%20mil%C2%B7lennis%3A%20la%20Franja%2C%20any%202001&lr&pg=PP1#v=onepage&q=De%20fronteres%20i%20mil%C2%B7lennis:%20la%20Franja,%20any%202001&f=false>

Albesa Pedrola, E. (2017). *Concordia entre la villa de Alcañiz y los barrios de Valdealgorfa, Valjunquera y La Codoñera (1624)*. Edición y aproximación a este texto notarial del Bajo Aragón. Institución Fernando el Católico. <http://ifc.dpz.es/publicaciones/ebooks/id/3593>

Alcover Moll, A. M. (1922). La conjugació i qualque cosa més del dialecte de Tamarit de la Litera. *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, 26-30. https://alcover.iec.cat/documents/12BDLC_12.pdf

Aliaga, J. L. (2012). *Las lenguas de Aragón en el primer tercio del siglo veinte. Vol. 1. Inéditos, rarezas y caras B*. Gara d'Edicions. <http://www.garadedizions.com/index.php?mod=libros&mem=leer&id=65>

Aliaga Jiménez, J. L., Giralt Latorre, J., & Moret Oliver, M. T. (2016). Tres hitos en la historiografía de las lenguas minoritarias de Aragón. *Panorama actual de la ciencia del lenguaje: primer sexenio de Zaragoza Lingüística*, 2016, ISBN 978-84-16933-05-1, págs. 403-427, 403-427. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5785882>

Alvar, M., Llorente, A., Buesa, T., & Alvar, E. (1979). *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja (ALEANR)* (Institución Fernando el Católico).

- Antich, J.** (2022, juny 21). L'anticatalanisme de Lambán té premi del COE i la Moncloa. *El Nacional.cat*. https://www.elnacional.cat/ca/editorial/jose-antich-anticatalanisme-lamban-premi-coe-moncloa_776649_102.html
- Aragón Digital.** (2005, desembre 12). *Iglesias asegura que el debate de la Ley de Lenguas se retrasará para no coincidir con el del Estatuto de Cataluña*. <http://www.aragon-digital.es/noticia.asp?notid=22476&secid=3>
- Aragón Digital.** (2010, juny 18). Once ayuntamientos recurren la Ley de Lenguas ante el Constitucional por invadir sus competencias. *Aragón Digital*. <http://historico.aragondigital.es/noticia.asp?notid=73973&secid=3>
- Aragón Hoy.** (2012, juny 18). Serrat: "Pretendemos potenciar las modalidades lingüísticas como el mejor testimonio de nuestro patrimonio". <http://www.aragonhoy.es/educacion-universidad-cultura-y-deporte/serrat-pretendemos-potenciar-modalidades-lingueisticas-33344>
- AraInfo.** (2012, juny 20). Borrador de lei de "modalidatz lingüísticas" presentau por o gobierno d'Aragón. *AraInfo · Diario Libre d'Aragón*. <https://arainfo.org/borrador-de-lei-de-modalidatz-linguisticas-presentau-por-o-gobierno-daragon/>
- AraInfo.** (2018, gener 20). Javier Lambán genera una polémica artificial con la cooficialidad del aragonés y el catalán. *AraInfo · Diario Libre d'Aragón*. <https://arainfo.org/javier-lamban-genera-una-polemica-artificial-con-la-cooficialidad-del-aragones-y-el-catalan/>
- Arredol.** (2011, novembre 4). *Os habitants d'a Franja tendrán garantida a suya asistencia sanitaria en Catalunya | Arredol*. <http://www.arredol.com/os-habitants-da-franja-tendran-garanciada-a-suya-asistencia-sanitaria-en-catalunya/>
- Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI).** (s.d.). *Els enquestadors*. <http://alpi.csic.es/ca/alpi/els-enquestadors>
- Avui.** (2006, maig 23). *Els partits d'Aragó diuen no a l'Euroregió*.
- Babia, A.** (1997). *La Franja de la Franja: La parla de la Vall de Benasc, on el català és patuès*. Editorial Empuries.
- Bada Panillo, J. R.** (1990). *El Debat del català a l'Aragó: 1983-1987*. IEBC.
- Bada Panillo, J. R.** (2015, abril 21). Juan Moneva y el catalán en Aragón. *PeNsadillas ciudadanas*. <http://pensadillas.blogspot.com.es/2015/04/arago-sant-jordi.html>

- Barragán, J. J., & Castro, H.** (2021). *Historia del aragón oriental y su lengua*. Comarca del Bajo Aragón.
- Bel Caldú, P. J.** (2013a, novembre 30). Fórnols y Peñarroya: (1) El conflicto (1397-1613). *Historias del Bajo Aragón*. <https://historiasdelbajoaragon.wordpress.com/2013/11/30/fornols-y-penarroya-1-el-conflicto-1397-1613/>
- Bel Caldú, P. J.** (2013b, desembre 23). Fórnols y Peñarroya: (2) El Pleito. *Historias del Bajo Aragón*. <https://historiasdelbajoaragon.wordpress.com/2013/12/23/fornols-y-penarroya-2-el-pleito/>
- Betrià, E.** (2012a, gener). Límits, sobiranes i influències (I). *Temps de Franja*, 17. <http://www.ascuma.org/wordpress/wp-content/uploads/2009/11/temps-de-franja-1122.pdf>
- Betrià, E.** (2012b, febrer). Límits, sobiranes i influències (II). *Temps de Franja*, d.1, 17. <https://www.ascuma.org/wordpress/wp-content/uploads/2009/11/temps-de-franja-d1.pdf>
- Boix-Fuster, E., & Vila i Moreno, F. X.** (1998). *Sociolingüística de la llengua catalana*. Ariel.
- Dictamen, núm. Butlletí núm. 105** (1997). [http://bases.cortesaragon.es/bases/original.nsf/\(BOCA1\)/200360F21D60F4EF412568B60046DCA3/\\$File/Boca105.pdf?OpenElement](http://bases.cortesaragon.es/bases/original.nsf/(BOCA1)/200360F21D60F4EF412568B60046DCA3/$File/Boca105.pdf?OpenElement)
- Brioso, J.** (1973, abril 1). ¿Folklorismo o autenticidad? *Esfuerzo común (Zaragoza)*, 165. https://ddd.uab.cat/pub/ppc/esfcom/esfcom_a1973m4n165.pdf
- Bueno Chueca, C. C.** (2014). Pertenencia i sentimiento; un (posible) futuro pa l'aragonés? En C. Gimeno & N. Sorolla (Ed.), *II Jornadas Aragonesas de Sociología. Grupo de trabajo "Lenguas e identidades"* (Asociación Aragonesa de Sociología) (p. 139-145). Institución Fernando el Católico, Prensas Universitarias, Universidad de Zaragoza, Gara d'Edicions. Fitxa: <http://www.garadedicions.com/index.php?mod=libros&mem=detalle&id=78>
- Bueno Chueca, J. C., & Sanz Casasnovas, G.** (2021). El ribagorçano de Fonz: Fonética, morfosintaxis i léxico. *Hápax*, 14, 57-98. <http://www.revistahapax.es/pages/numeros21.html>
- Campos Bandrés, I. O.** (2015). ¿Garantes de la salvaguarda del aragonés? Situación y resultados de la enseñanza del aragonés implementada desde 1997. *PORTA LINGUARUM*, 191, 202. http://www.ugr.es/~portalin/articulos/PL_numero24/14CAMPOS.pdf
- Capdevila, A., & Espluga, J.** (2014). Representaciones mediáticas y metáforas sobre la Ley de lenguas (3/2013) utilizadas en la prensa aragonesa. En C. Gimeno & N. Sorolla (Ed.), *II Jornadas Aragonesas de Sociología. Grupo de trabajo "Lenguas e identidades"* (Asociación Aragonesa de Sociología). Institución Fernando el Católico, Prensas Universitarias, Universidad de Zaragoza, Gara d'Edicions. Fitxa: <http://www.garadedicions.com/index.php?mod=libros&mem=detalle&id=78>

Casal Jaume I de Fraga, ASCUMA, CERIB, ICF, IEBC, & Ateneu del Baix Cinca. (2006). *Comunicat i proposta de les III Jornades de l'Observatori, celebrades a Fraga els dies 25 i 26 de maig*. Fraga. <http://www.observatoridelallengua.cat/htm/novetat.php?llengua=ca&opcio=novetats.php&id=50>

Castañer Martín, R. M. (2014). Una ilustre familia aragonesa: Braulio, Francisco y Vicente Foz. *Archivo de filología aragonesa*, 70, 169-200. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5238609>

Castañer Martín, R. M., González Olivera, M. P., & Simón Casas, J. (2005). Aproximación al estudio de la entonación aragonesa. *Estudios de fonética experimental*, 14, 275-293. <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2239562>

Catalunya 1714. (s.d.). *Notícies sobre el Museu Diocesà de Lleida*. Recuperat 16 setembre 2015, de <http://museudiocesa.blogspot.com.es/>

Cela, C. J. (1965). *Viaje al Pirineo de Lérida*. Austral, 2010 (1a edició Destino, 1965). http://www.lafranja.net/?page_id=9738

Comarques Nord. (2014, setembre 22). *L'assignatura de català, en risc de desaparèixer de l'IES Matarranya*. <http://comarquesnord.cat/2014/09/22/lassignatura-de-catala-en-risc-de-desapareixer-de-lies-matarranya/>

Ley 10/2009, Ley 10/2009, Boletín Oficial del Estado núm. 30, 9875 (2009). <https://www.boe.es/eli/es-ar/l/2009/12/22/10>

Ley 3/2013, Ley 3/2013, Boletín Oficial del Estado núm. 138, 43654 (2013). <https://www.boe.es/eli/es-ar/l/2013/05/09/3>

Ley 2/2016, (2016) (testimony of Comunidad Autónoma de Aragón). <http://www.boa.aragon.es/cgi-bin/EBOA/BRSCGI?CMD=VEROBJ&MLKOB=891738043939>

Condò Sambeat, J. (1896). Gabassa. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, VI, 193-203.

Conflicte de les obres d'art entre l'Aragó i Catalunya. (s.d.). En *Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure*. Recuperat 26 agost 2022, de https://ca.wikipedia.org/w/index.php?title=Conflicte_de_les_obres_d%27art_entre_l%27Arag%C3%B3_i_Catalunya&oldid=29875745

Conflicto de los bienes eclesiásticos de la Franja. (s.d.). En *Wikipedia*. Recuperat 26 agost 2022, de https://es.wikipedia.org/w/index.php?title=Conflicto_de_los_bienes_eclesi%C3%A1sticos_de_la_Franja&oldid=145593614

Consejo de Gobierno, Universidad de Zaragoza. (2013, juliol 11). Adhesión del Consejo de Gobierno a la Declaración sobre la Ley 3/2013 del 9 de mayo, de uso, promoción y

protección de las lenguas y modalidades lingüísticas de Aragón. *Universidad de Zaragoza*. <http://www.unizar.es/sg/pdf/acuerdos/2013/2013-07-11/6.%20ACUERDO%20CG%20LENGUAS.pdf>

Consello d'a Fabla Aragonesa. (1981). *Fuellas*. 23. <https://www.consello.org/fuellas/>

Coromines, J. (1980). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Curial Edicions Catalanes.

Cortes de Aragón. (1999a). *Debate de investidura del candidato propuesto por el presidente de las Cortes para presidente del Gobierno de Aragón. Intervención de los grupos parlamentarios y votación*. <http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/%28ID%29/B7392360B3ABAEB34125686A003C42F4?OpenDocument>

Cortes de Aragón. (1999b, febrer 25). *Debate y votación del dictamen de la Comisión de Educación y Cultura*. [http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/\(DiscaID\)/8B4E-CE6E75A87412412567F300276A5F?OpenDocument](http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/(DiscaID)/8B4E-CE6E75A87412412567F300276A5F?OpenDocument)

Cortes de Aragón. (2001, i 23/11). *Pregunta del G. P. Popular, relativa al acuerdo suscrito entre el Gobierno de Aragón y Izquierda Unida (Diario de Sesiones de la Cortes de Aragón)*. [http://bases.cortesaragon.es/bases/original.nsf/\(BOCAI\)/0D2C45CEFBBC092E-C1256B74004861E0/\\$File/DSV055221101.pdf?OpenElement](http://bases.cortesaragon.es/bases/original.nsf/(BOCAI)/0D2C45CEFBBC092E-C1256B74004861E0/$File/DSV055221101.pdf?OpenElement)

Comparecencia del Consejero de Cultura y Turismo, (2001) (testimony of Cortes de Aragón). [http://bases.cortesaragon.es/bases/original.nsf/\(DSCAI\)/E2198B429FB26938C-1256B7B004B1E80/\\$File/DAV110291001.pdf?OpenElement](http://bases.cortesaragon.es/bases/original.nsf/(DSCAI)/E2198B429FB26938C-1256B7B004B1E80/$File/DAV110291001.pdf?OpenElement)

Comparecencia del presidente de la Asociación Literana «Lo Timó», (2002) (testimony of Cortes de Aragón). <http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/%28DiscaID%29/FD905A78226FABFAC1256D730036B0C4?OpenDocument>

Comparecencia del señor Bayod Pallarés, (2002) (testimony of Cortes de Aragón). <http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/%28DiscaID%29/076BAB0516EAC-58FC1256D7300365DAC?OpenDocument>

Interpelación núm. 35/02, (2002) (testimony of Cortes de Aragón). <http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/%28DiscaID%29/0082545307033F95C1256C2F003F-3D12?OpenDocument>

Cortes de Aragón. (2003a). *Debate de investidura del candidato propuesto para presidente del Gobierno de Aragón*. [http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/\(ID\)/5A8F866EDCE0E186C1256D5E0037D450?OpenDocument](http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/(ID)/5A8F866EDCE0E186C1256D5E0037D450?OpenDocument)

Cortes de Aragón. (2003b). *Debate y votación de la Proposición no de ley núm. 27/03-VI, sobre medidas que garanticen el derecho a escoger el nombre en aragonés y catalán, y la eliminación de discriminación sexista en la filiación de los apellidos.* [http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/\(ID\)/3053F91C46298965C1256F24002913FI?OpenDocument](http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/(ID)/3053F91C46298965C1256F24002913FI?OpenDocument)

Pregunta núm. 441/04, (2004) (testimony of Cortes de Aragón). <http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/%28DiscaID%29/C36E490C6311E9B7C1256F11003A-76F9?OpenDocument>

Pregunta núm. 1162/05, (2005) (testimony of Cortes de Aragón). <http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/%28DiscaID%29/9388B82CD1B5AC50C12570B-D004A56A2?OpenDocument>

Pregunta núm. 1172/05, (2005) (testimony of Cortes de Aragón). <http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/%28DiscaID%29/CA921CE215D74370C12570DD-00359D33?OpenDocument>

Cortes de Aragón. (2007, juny 29). *Debate de investidura del candidato propuesto para presidente del Gobierno de Aragón. Discurso del candidato.* [http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/\(ID\)/D4DC18D289843CCEC125730F00263046?OpenDocument](http://bases.cortesaragon.es/bases%5Cdisca2.nsf/(ID)/D4DC18D289843CCEC125730F00263046?OpenDocument)

Coutado Doménech, Esperanza. (2009). *La complejidad de las actitudes lingüísticas hacia las lenguas minoritarias. El caso del valle de Benasque.* <http://zaguán.unizar.es/record/3374>

Currubí Capdevila, A. (2017). Estudi de la substitució o del manteniment del català al Matarranya. *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 27. <http://revistes.iec.cat/index.php/TSC/article/view/140439>

Declaració de Mequinensa. (1984). Viquipèdia. En *Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure.* https://ca.wikipedia.org/w/index.php?title=Declaraci%C3%B3_de_Mequinensa&oldid=13980613

Diario de Teruel. (2014, setembre 24). *Educación obliga a alumnos de 1o de ESO del IES de Valderrobres que eligieron Catalán a estudiar Francés.* <http://www.diariodeteruel.es/noticia/54661/educacion-obliga-a-alumnos-de-1-de-eso-del-ies-de-valderrobres-que-eligieron-catalan-a-estudiar-frances>

Diario de Teruel. (2015, maig 23). *Clarió insta a reclamar dos horas de Catalán en Valderrobres.* <http://www.diariodeteruel.es/noticia/64204/clario-insta-a-reclamar-dos-horas-de-catalan-en-valderrobres>

Directe!cat. (2007, abril 13). *PP i PSOE aproven l'Estatut aragonès, que ignora el català.* <http://www.directe.cat/noticia/155/pp-i-psoe-aproven-lestatut-aragones-que-ignora-el-catala-155>

El Periódico. (2012, octubre 10). *Wert: Nosaltres volem espanyolitzar els alumnes catalans.* <https://www.elperiodico.cat/ca/politica/20121010/wert-el-nostre-interes-es-espanyolitzar-els-alumnes-catalans-2222867>

El Periódico de Aragón. (2008, abril 25). *El PAR añade el progreso a su proyecto político «de centro».*

El Periódico de Aragón. (2009, juny 28). *El PSOE lleva ya a las Cortes la Ley de Lenguas. El Periódico de Aragón.* http://www.elperiodicodearagon.com/noticias/aragon/psoe-lleva-ya-cortes-ley-lenguas_508217.html

El Periódico de Aragón. (2011a, març 8). *Cataluña cifra en 10,5 millones el gasto de atención a aragoneses. El Periódico de Aragón.* http://www.elperiodicodearagon.com/noticias/aragon/cataluna-cifra-10-5-millones-gasto-atencion-aragoneses_653174.html

El Periódico de Aragón. (2011b, agost 5). *La Cultura pasa a manos ultras. El Periódico de Aragón.* <https://www.elperiodicodearagon.com/opinion/2011/08/05/cultura-pasa-manos-ultras-47611906.html>

El Periódico de Aragón. (2011c, agost 5). *Un estilo particular en Cultura. El Periódico de Aragón.* <https://www.elperiodicodearagon.com/lo-ultimo/2011/08/05/estilo-particular-cultura-47611861.html>

El Periódico de Aragón. (2011d, agost 21). *Cataluña insiste en cobrar la asistencia sanitaria de los aragoneses de la Franja—Aragón—El Periódico de Aragón.* http://www.elperiodicodearagon.com/noticias/aragon/cataluna-insiste-cobrar-asistencia-sanitaria-aragoneses-franja_695237.html

El Periódico de Aragón. (2011e, octubre 17). *La Franja cree que la deuda sanitaria empeora la atención—Aragón—El Periódico de Aragón.* http://www.elperiodicodearagon.com/noticias/aragon/franja-crea-deuda-sanitaria-empeora-atencion_708154.html

Escribano Riera, D. (2015). *Anàlisi sociològica del règim d'oficialitat lingüística al domini territorial meridional de la llengua catalana durant la Segona República espanyola (1931-1938).* <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/65626>

Espluga, J. (2003). *La imatge de l'altre: Aragonesos i catalans fronterers que s'observen mútuament. Ripacurtia*, 1, 47-61. <https://www.raco.cat/index.php/Ripacurtia/article/view/28694/28528>

- Espluga, J.** (2004). *Urbilatèria*. IEBC.
- Espluga, J.** (2008a). *Com embolicar la Franja amb una fulla de pi* (Associació Cultural del Matarranya, Institut d'Estudis del Baix Cinca). ASCUMA, IEBC.
- Espluga, J.** (2008b). Dificultats i potencialitats de la llengua catalana per a generar identitat social a la Franja. *Llengua i identitat*, 44, 39. https://books.google.com/books?hl=ca&lr=&id=8gZDjnf_kPMC&oi=fnd&pg=PA39&dq=La+imatgede+l%27altre:+aragonesos+i+catalans+fronterers+que+s%27observen+m%C3%BAtuament&ots=3uyqx-bkquy&sig=ZJI-km5FJTPq6aTREiMITDCT3XU
- Espluga, J.** (2008c). Sobre la «transició» a la Llitera (1976-1979): El tímid despertar de la identitat sociocultural d'una comarca perifèrica. En *Com embolicar la Franja amb una fulla de pi*. ASCUMA, IEBC.
- Espluga, J.** (2008d). Una Franja, dues fronteres i diverses identitats socials amagades. *Mirmanda: revista de cultura*, 3, 68-76. <http://www.raco.cat/index.php/mirmanda/article/viewArticle/250586/0>
- Espluga, J.** (2009a). Fronteres: Breus instruccions per tractar amb la gent que hi viu. *L'Avenc: Revista de història i cultura*, 133, 2-4. <http://www.raco.cat/index.php/Plecs/article/download/282818/370675>
- Espluga, J.** (2009b). Reflexions sobre la cultura catalana a la Franja de Ponent. *Espai Despuig*, 5, 35-52. http://www.researchgate.net/profile/Josep_Espluga2/publication/254485064_Reflexions_sobre_la_cultura_catalana_a_la_Franja_de_Ponent/links/02e7e5369553e06004000000.pdf
- Espluga, J., & Capdevila, A.** (1995). *Franja, frontera i llengua: Conflictes d'identitat als pobles d'Aragó que parlen català*. Pagès.
- Espluga, J., & Capdevila, A.** (1996). Catalans, Aragonesos, Perjurs i Galabernos. L'articulació d'identitat col·lectiva a la frontera occidental de la llengua. *Revista de Catalunya*, 110, 19-30.
- Euromosaic.** (1994). *Catalan in Eastern Aragon (Spain)*. Euromosaic - Institut de Sociolingüística Catalana. <http://www.uoc.edu/euromosaic/web/document/catala/an/e19/e19.html>
- Faci, R. A.** (1739). *Aragon Reyno de Christo y Dote de Maria Santissima*. 1-2. (Joseph Fort). Fort. https://books.google.cat/books?id=m3NJAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=ca&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Faci, R. A.** (1750). *Aragon Reyno de Christo y Dote de Maria Santissima*. 3-4. Francisco Moreno. https://books.google.cat/books?id=8ERFrYv9VAIC&printsec=frontcover&hl=ca&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

- Fishman, J. A.** (1991). *Reversing Language Shift*. Multilingual Matters.
- Fishman, J. A.** (2001). *Can Threatened Languages Be Saved?: Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Multilingual Matters.
- Fort Cañellas, M. R.** (2008). Bilingüisme en el Baix Aragó: El català i l'aragonès en un document del segle XIV. *Aragón en la Edad Media*, 20, 335-348. <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2875457>
- Frago Gracia, J. A., Buesa Oliver, T., & Egido Martínez, A. G.** (1991). Determinación sociolingüística en la castellanización del Valle del Ebro. En *I Curso sobre lengua y literatura en Aragón: Edad Media* (p. 115-132). <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2287981>
- Fuellas.** (1983). Datos lingüísticos de o censo de 1981. *Fuellas*, 37, 10-16. <https://www.consello.org/fuellas/>
- Gal, S.** (1979). *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press Inc.
- Galán, J.** (2008). La lengua de Fraga-Bajo Cinca-. En Diputación General de Aragón (Ed.), *Comarca del Bajo Cinca* (p. 235). [http://www.comarcas.es/pub/documentos/documentos_bloque-IV\(3\)_escaneado_ef72f8e0.pdf](http://www.comarcas.es/pub/documentos/documentos_bloque-IV(3)_escaneado_ef72f8e0.pdf)
- García Fernández, F. J.** (2016a). Crónica legislativa de Aragón. 2015. *Revista de Lengua i Dret*, 65, Article 65. <https://doi.org/10.2436/20.8030.02.143>
- García Fernández, F. J.** (2016b). Crónica legislativa de Aragón. Primer semestre de 2016. *Revista de Lengua i Dret*, 66, Article 66. <https://doi.org/10.2436/rld.i66.2016.2857>
- García Fernández, F. J.** (2017). Crónica legislativa de Aragón. Segundo semestre 2016. *Revista de Lengua i Dret*, 0(67), 325-330. <https://doi.org/10.2436/rld.i67.2017.2947>
- García Fernández, F. J.** (2018a). Crónica legislativa de Aragón. Segundo semestre de 2017. *Revista de Lengua i Dret*, 69, Article 69. <https://doi.org/10.2436/rld.i69.2018.3114>
- García Fernández, F. J.** (2018b). Crónica legislativa de Aragón. Primer semestre de 2018. *Revista de Lengua i Dret*, 70, Article 70. <https://doi.org/10.2436/rld.i70.2018.3200>
- García Fernández, F. J.** (2020). Crónica legislativa de Aragón. Año 2019. *Revista de Lengua i Dret*, 73, Article 73. <https://doi.org/10.2436/rld.i73.2020.3426>
- García Fernández, F. J.** (2022). Crónica legislativa de Aragón. Segundo semestre de 2021. *Revista de Lengua i Dret*, 77, Article 77. <https://doi.org/10.2436/rld.i77.2022.3802>
- García Fernández, F. J., & López Susín, J. I.** (2019). Balance de la legislación y la jurisprudencia de Aragón 1979-2019. *Revista de Lengua i Dret*, 0(72), 206-215. <https://doi.org/10.2436/rld.i72.2019.3365>

- Gastón, E.** (1993). *Informe del Justicia d'Aragó sobre les llengües minoritàries a l'Aragó*. IEBC. <http://books.google.es/books?id=Fbs7tiEi5hgC&pg=PP5&dq=associacionisme+-franja&hl=en&sa=X&ei=6AxIUfS4L4mJtQbD-IGgCQ&ved=0CDYQ6AEwATgK>
- Giralt Latorre, J.** (1997a). *Contribución al estudio de las hablas de La Litera (Huesca)* [Doctor en Filosofía y Letras (Filología Hispánica)]. Universidad de Zaragoza.
- Giralt Latorre, J.** (1997b). Diglosia funcional y actitudes lingüísticas en la Litera (Huesca). *Actas do I Simposio Internacional sobre o Bilingüismo*. <http://ssl.webs.uvigo.es/actas1997/05/Giralt.pdf>
- Giralt Latorre, J.** (2004). Las variedades de frontera y sus textos: Un ejemplo de Calasanz (Huesca). *Jornadas sobre la variación lingüística en Aragón a través de los textos*, 227-254. http://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/23/31/ebook2431_6.pdf
- Giralt Latorre, J.** (2008). Una comarca de convivencia lingüística. En Diputación General de Aragón (Ed.), *Comarca de La Litera* (p. 239). http://www.aragon.es/estaticos/GobiernoAragon/Departamentos/PoliticaTerritorialJusticialInterior/Documentos/docs/Areas/Informaci%C3%B3n%20territorial/Publicaciones/Coleccion_Territorio/Comarca_Litera/239_250.pdf
- Giralt Latorre, J.** (2011). El catalán noroccidental a ambos lados de la frontera. *Archivo de filología aragonesa*, 67, 113. <https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/32/11/08giralt.pdf>
- Giralt Latorre, J.** (2012). El catalán en la Franja de Aragón: Una aproximación histórico-lingüística. *Archivo de filología aragonesa*, 68, 39-74. <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4273912>
- Giralt Latorre, J.** (2014). Dir les coses pel seu nom: Català o aragonès oriental? *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 0(24), 373-388. <https://doi.org/10.2436/tsc.v0i24.67025>
- Giralt Latorre, J.** (2019). *Llibre de testaments (1398-1429) d'en Pere Oriola, notari de Fondespatla. Edició i estudi lingüístic*. Instituto de Estudios Turolenses. <http://www.ieturolenses.org/index.php/publicaciones-digitales/e-librosdeteruel/llibre-de-testaments-1398-1429-d-en-pere-priola-notari-de-fondespatla.html>
- Giralt Latorre, J., & Moret Oliver, M. T.** (2018). «*Sie manifesta cosa a tots hòmens*». *El català del segle XIV en textos notarials del Matarranya (Terol)*. Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Giralt Latorre, J., & Moret Oliver, M. T.** (2019). Manuscrits medievals del Matarranya (Terol) i llurs aportacions al lèxic català. *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 67, 39-64. <https://doi.org/10.7203/caplletra.67.15370>

- Anteproyecto de Ley de Lenguas de Aragón**, (2001) (testimony of Gobierno de Aragón). <http://www.matarranya.com/ascuma/lei.html> <http://www.unizar.es/colla/abamproyeu-toleideluengas.htm>
- Gobierno de Aragón**. (2006, març 3). *Las Comarcas. Historia del proceso*. Comarcalización de Aragón. <http://www.comarcas.es/index.php/mod.pags/mem.detalle/idpag.16/chk.0a9942c443404d423fe0ac20034ed9c9.html>
- González Ollé, F.** (2007). Opciones y preferencias lingüísticas del rey Pedro IV de Aragón. *Revista de filología española*, 87(2), 293-322. <http://revistadefilologiaespañola.revistas.csic.es/index.php/rfe/article/viewArticle/35>
- González Ollé, F.** (2009). Actitudes lingüísticas de los reyes de Aragón. *Baxar para subir*.
- Goyeneche, R.** (2014, octubre 29). Cataluña vuelve a anexionarse el Aragón Oriental en una encuesta lingüística. *Heraldo de Aragón*. http://www.heraldo.es/noticias/aragon/2014/10/29/cataluna_vuelve_anexionarse_aragon_oriental_una_encuesta_linguistica_318836_300.html
- Griera, A.** (1923). *Atlas lingüístic de Catalunya*. Institut d'estudis catalans.
- Griera i Gaja, A.** (1914). *La frontera catalano-aragonesa. Estudi geogràfic-lingüístic. I*. <https://archive.org/details/lafronteracatalanoarag/page/6/mode/2up>
- Heraldo de Aragón**. (2005a, juliol 11). *La nueva ley de Lenguas dará pasos hacia la cooficialidad sin declararla expresamente*.
- Heraldo de Aragón**. (2005b, octubre 16). *Todos los colegios de la Franja deberán ofrecer clases en catalán*.
- Heraldo de Aragón**. (2005c, diciembre 13). *Marcelino Iglesias justifica el retraso del debate sobre la Ley de Lenguas*.
- Heraldo de Aragón**. (2006, maig 24). *El PAR y el PP van más allá de lo acordado y abogan por convocar una gran manifestación*.
- Heraldo de Aragón**. (2008a, juliol 9). PSOE y PAR se enzarzan con la denominación oficial de los dialectos catalanes en Aragón. *heraldo.es*. http://www.heraldo.es/noticias/aragon/psoe_par_enzarzan_con_denominacion_oficial_los_dialectos_catalanes_aragon.html
- Heraldo de Aragón**. (2008b, juliol 21). La DGA define el aragonés y el catalán como lenguas propias pero no oficiales. *heraldo.es*. http://www.heraldo.es/noticias/aragon/la_dga_define_aragones_catalan_como_lenguas_propias_pero_oficiales.html

- Heraldo de Aragón.** (2008c, juliol 22). El anteproyecto socialista de Ley de Lenguas suscita controversia y no satisface a casi nadie. *heraldo.es*. http://www.heraldo.es/noticias/aragon/el_anteproyecto_socialista_ley_lenguas_suscita_controversia_satisface_casi_nadie.html
- Heraldo de Aragón.** (2008d, desembre 15). El PSOE lanzará la Ley de Lenguas desde su grupo en las Cortes sin apoyo del PAR. *heraldo.es*. http://www.heraldo.es/noticias/aragon/el_psoe_lanzara_ley_lenguas_desde_grupo_las_cortes_sin_apoyo_del_par.html?p=1835013145
- Heraldo de Aragón.** (2011, abril 10). Cataluña sigue sin dar recetas a los enfermos crónicos aragoneses. *heraldo.es*. http://www.heraldo.es/noticias/aragon/cataluna_sigue_sin_dar_recetas_los_enfermos_cronicos_aragoneses.html
- Heraldo de Aragón.** (2015, setembre 2). Lambán dice que derogará la vigente ley de lenguas de la manera «más rápida posible». *heraldo.es*. <https://www.heraldo.es/noticias/aragon/2015/09/02/lamban-dice-que-derogara-la-vigente-ley-de-lenguas-de-la-manera-mas-rapida-posible-221818.html>
- Hernández, S.** (2007, desembre). L'ensenyament del català. *Diario de Teruel*. <http://vile-sigents.blogspot.com/2007/12/29/p324/>
- Huguet, À., & Llorca, E.** (2001). Language attitudes of school children in two Catalan/Spanish bilingual communities. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 4(4), 267-282. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13670050108667732>
- Huguet Canalis, À.** (1991). *Bilingüisme social al Baix Cinca: Una anàlisi des de la perspectiva escolar*.
- Huguet Canalis, À.** (2006). *Plurilingüismo y escuela en Aragón. Un estudio sobre las actitudes ante las lenguas aragonesas (aragonés, castellano y catalán) y las lenguas extranjeras*. Instituto de Estudios Altoaragoneses. http://www.iea.es/000_estructura/index.php?id=1611&categoria=6&articulo=10669
- Huguet Canalis, À., & Suïls, J.** (1998). *Llengües en contacte i actituds lingüístiques: El cas de la frontera catalano-aragonesa* (Vol. 11). Horsori Editorial, Sl.
- Ibeas, N.** (2013, abril 8). El cachondeo lingüístico y cultural de Dolores Serrat & Humberto Vadillo. *AraInfo · Diario Libre d'Aragón*. <https://arainfo.org/el-cachondeo-linguistico-y-cultural-de-dolores-serrat-humberto-vadillo/>
- IEBC, ASCUMA, & ICF** (Ed.). (2006). *Batec a batec: Miscel·lània de treballs oferts en honor de Josep Galan i Castany*. IEBC.

- @jordisalvia.** (2022, maig 26). Javier Lambán: «Con esta candidatura se pretendía que el independentismo catalán volviera al redil constitucional, por medio de implicarlos en un proyecto de Estado. Y Aragón se prestaba encantado a esa operación». #stopjjoo <https://t.co/0moVJQRZ8i> [Tweet]. Twitter. <https://twitter.com/jordisalvia/status/1529712676565303296>
- La Vanguardia.** (1923, desembre 16). «Se necesita médico para pueblo de la provincia de Teruel de habla catalán». 27. <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1923/12/16/pagina-27/33287576/pdf.html?search=f%C3%B3rnoles> | <http://xarxes.wordpress.com/2015/09/14/any-1923-se-necesita-medico-para-pueblo-de-la-provincia-de-teruel-de-habla-catalan/>
- La Vanguardia.** (2012, juny 20). Wert, en catalán, sobre el «aragonés oriental»: «Por la gente de la Franja que conozco, creo que es la misma lengua». *La Vanguardia*. <http://www.lafranja.net/?p=9506>
- La Vanguardia** (Director). (2022, juny 28). Lambán: «Acusarme de catalanófono por mi antiindependentismo es una manipulación absoluta». <https://www.youtube.com/watch?v=mwzTpITKuhU>
- lafranja.net.** (s.d.-a). *Recull d'articles sobre el conflicte dels Bens de la Franja*. Recuperat 16 setembre 2015, de <http://www.lafranja.net/?cat=3>
- lafranja.net.** (s.d.-b). *Recull d'articles sobre el conflicte en les Olimpíades d'Hivern entre Aragó i Catalunya*. Recuperat 16 setembre 2015, de <http://www.lafranja.net/?cat=150>
- lafranja.net.** (s.d.-c). *Recull d'articles sobre el conflicte sanitari entre Aragó i Catalunya*. Recuperat 16 setembre 2015, de <http://www.lafranja.net/?s=sanitari&submit=Find>
- lafranja.net.** (2015, setembre 15). *Polítics de la Franja exigeixen mantenir serveis sanitaris a Lleida*. <http://www.lafranja.net/?p=19866>
- Lapresta Rey, C.** (2001). *Soy aragonés o sóc aragonès: Una anàlisi de la construcció de la identitat i el sentiment de pertinença a la comarca del Baix Cinca*. IEBC.
- Lapresta Rey, C.** (2014). Lengua e identidad en el dominio del aragonés y del catalán. En C. Gimeno & N. Sorolla (Ed.), *II Jornadas Aragonesas de Sociología. Grupo de trabajo "Lenguas e identidades"* (Asociación Aragonesa de Sociología). Institución Fernando el Católico, Prensas Universitarias, Universidad de Zaragoza, Gara d'Edicions. Fitxa: <http://www.garadedicions.com/index.php?mod=libros&mem=detalle&id=78>
- Latas Alegre, Ó.** (2014). Los primeros estudios desde Cataluña sobre el aragonés. *Alazet. Revista de filología*, 26, 55-81. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5974162>

- Latas Alegre, Ó.** (2018). *El aragonés a principios del siglo XX: La Oficina Románica* (B. Huesca. Empresa/Gestión-Biblioteca Sala de Lectura ARA 806.0-087 LAT ara). Publicacions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.
- Lewis, M. P., & Simons, G. F.** (2010). Assessing endangerment: Expanding Fishman's GIDS. *Revue roumaine de linguistique*, 2, 103-119. <https://www.lingv.ro/RRL%20202010%20art01Lewis.pdf>
- Li Wei.** (1994). *Three Generations, Two Languages, One Family: Language Choice and Language Shift in a Chinese Community in Britain*. Multilingual Matters.
- Lledó-Guillem, V.** (2018). *The Making of Catalan Linguistic Identity in Medieval and Early Modern Times*.
- Lo Cacao de la FACAO.** (2008). *La FACAO i la ultradreta*. <https://locacaodelafacao.wordpress.com/la-veritat-de-facao-la-politica/>
- Lombarte, D.** (1999). *Pena-roja, una vila a la frontera*. Associació Cultural Tastavins.
- López Susín, J. I.** (2010). Antecedents i estudi de la Llei 10/2009, de 22 de desembre, d'ús, protecció i promoció de les llengües pròpies d'Aragó. *Revista de llengua i dret*, 54. <http://revistes.eapc.gencat.cat/index.php/rld/issue/view/152>
- López Susín, J. I.** (Ed.). (2012). *Mapa lingüístico de Aragón*. Sociedad Cultural Aladrada. Mapa disponible a <http://www.roldedeestudiosaragoneses.org/mapa-linguistico-de-aragon-95/>
- López Susín, J. I.** (Ed.). (2013). *El aragonés en el siglo XXI*. Fundación Gaspar Torrente.
- López Susín, J. I.** (2015). A Lai 3/2013, de 9 de mayo, u a infraprotección churidica de as luengas minoritarias d'Aragón. *Revista de llengua i dret*, 0(0), 186-199. <https://doi.org/10.2436-20.8030.02.99>
- López Susín, J. I.** (2018). Política lingüística en Aragón: Estado de la cuestión. En J. Giral Latorre & F. Nagore Laín (Ed.), *Lenguas minoritarias en Europa y estandarización*. Prensas de la Universidad de Zaragoza. <http://zagan.unizar.es/record/71050>
- López Susín, J. I., & Soro Domingo, J. L.** (2010). *Estatuto jurídico de las lenguas propias de Aragón*. *La Ley 10/2009, de 22 de diciembre* (Vol. 48). El Justicia de Aragón.
- Los Desayunos de TVE** (Director). (2014, gener 24). Entrevista a Luisa Fernanda Rudi. <https://www.youtube.com/watch?v=t2oG61hil8k>
- Lucha.** (1967, juny 29). Nuestra provincia. Mirador turolense. Mazaleón. *Lucha (diario de la F.E.T. y de las J.O.N.S.)*. <https://hemeroteca.diariodeteruel.es/viewer.vm?id=408480&view=hemeroteca&lang=es>

- Manent, A.** (1972, agost 4). Edición del viernes, 04 agosto 1972, página 9—Hemeroteca—Lavanguardia.es. *La Vanguardia*, 9. <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1972/08/04/pagina-9/33612123/pdf.html?search=chappureado>
- Martín Zorraquino, M. A., Fort Cañellas, M. a R., Arnal Purroy, M. a L., & Giral Latorre, J.** (1995). *Estudio sociolingüístico de la Franja Oriental de Aragón*. Universidad de Zaragoza.
- Martínez.** (2012, juny 19). [@JPMartinez_] *Vusatros en qué charratz, en a LAPAPCA u en a LAPAOCA?* [Tweet]. Twitter. https://twitter.com/JPMartinez_/status/215157377916354560
- Martínez Ferrer, J.** (1995). *Bilingüismo y enseñanza en Aragón: Un análisis del rendimiento de lectoescritor en las comarcas bilingües*. Edicions de l'Astral.
- Martínez, M.** (2001). Any 2001: *La llengua catalana a l'Aragó*. Université de Paris IV - Sorbonne (Paris IV) - U. F. R. d'Etudes Iberiques et Latino-américaines.
- Milian, À.** (2021, agost 30). L'Acadèmia Aragonesa de la Llengua tensa el PAR. *El Temps*. <https://www.eltamps.cat/article/14708/lacademia-aragonesa-de-la-llengua-tensa-el-par>
- Milroy, L.** (1980). *Language and social networks* (2a (1987)). Basil Blackwell.
- Mir Vallés, J. J.** (2005). *Grivas y tordos*. Instituto Cultural del Bajo Aragón.
- Miró, D.** (2022, juny 23). Les tres guerres de Lambán: Contra Catalunya, contra Osca i contra Sánchez. *Ara.cat*. https://www.ara.cat/politica/tres-guerres-lamban-catalunya-osca-sanchez_1_4413342.html
- Mistral, F.** (1878). *Lou tresor dóu felibrige ou dictionnaire Provençal-Français embrassant les divers dialectes de la langue d'Oc moderne: ... Par Frédéric Mistral*. Remondet-Aubin.
- Monclús, J.** (1999). *La catalanitat de la Franja de Ponent*. Thassàlia.
- Moneva y Puyol, J.** (1952). *Memorias*. El Noticiero.
- Montclús i Esteban, J.** (2014). *La Franja de Ponent: Aspectes històrics i jurídics*. Institut d'Estudis Catalans. <https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000257/00000089.pdf>
- Moret Coso, H.** (1998). *Indagacions sobre llengua i literatura catalanes a l'Aragó*. IEBC. http://books.google.es/books?hl=en&lr=&id=9C0J3omPM18C&oi=fnd&pg=PA5&dq=indagacions+moret&ots=g09iwa5qZZ&sig=gplRTt_AeGMm0VWet1l4Z3gu5RI&redir_esc=y
- Moret Coso, H.** (2003). El moviment associatiu. En R. Sistac i Vicén (Ed.), *De fronteres i mil·lennis: La Franja, any 2001*. Institut d'Estudis Catalans. <http://books.google.es/books?id=0ejkGPdxLcQC&lpg=PA5&ots=IQpVuyo5Y2&dq=De%20fronteres%20i%20mil%20-%>

[B7lennis%3A%20la%20Franja%2C%20any%202001&lr&pg=PP1#v=onepage&q=De%20fronteres%20i%20mil%C2%B7lennis:%20la%20Franja,%20any%202001&f=false](#)

Moret Coso, H. (2020, juliol). Notícies de la llengua catalana al Matarranya. *Compromiso y Cultura*, 67, 53.

Moret Oliver, M. T. (2010). *Documentació notarial aragonesa del segle XIV escrita en català. Edició i estudi grafemàtic*. Universidad de Zaragoza.

Moret Oliver, M. T. (2020). El catalán en textos medievales aragoneses no literarios. En J. Giralte Latorre & F. Nagore Laín (Ed.), *Aragonés y catalán en la historia lingüística de Aragón* (Vol. 5). Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Moret Oliver, M. T., & Giralte Latorre, J. (2022). «Del cel entrò en abís»: El catalán del siglo XIV en pergaminos de Roda de Isábena (Ribagorza). Prensas de la Universidad de Zaragoza.

NacióDigital. (s.d.). *El Govern culpa l'«anticatalanisme» de Lambán del fracàs dels Jocs d'Hivern* | NacióDigital. Recuperat 30 agost 2022, de <https://www.naciodigital.cat/noticia/235982/govern-culpa-anticatalanisme-lamban-fracas-jocs-hivern>

Nadal i Ferret, M. (2015). *El secessionisme lingüístic a la Franja de Ponent*. Treball de Grau. www.lafranja.net/wp-content/uploads/2015/07/secessionisme_Franja.pdf

O'Donnell, P. E. (1986). *The Castilian-catalan Border in the Baix Cinca (Aragon): A Lexical Study*.

Pallarés, M. (1993). *Articles matarranyencs i altres escrits* (Edició a cura d'Héctor Moret). Associació Cultural del Matarranya.

Pallarol i Sánchez, J. (2003). La inferioritat jurídica de la llengua catalana. La situació jurídica a Aragó. En *De fronteres i mil·lennis: La Franja, any 2001* (Ramon Sistac i Vicén). Institut d'Estudis Catalans. <http://books.google.cat/books?id=0ejkGPdxLcQC&pg=PA5&dq=sistac+franja&hl=ca&sa=X&ei=gCr9UP3IKjVsgaH04H4BQ&ved=0CCwQ6AEwAA#v=onepage&q=sistac%20franja&f=false>

Peñarroya i Prats, M., Tornal Monrabal, J. A., & Morant, R. (1995). *Lengua, vida y cultura en el Valle de Benasque. Notas para un estudio etnolingüístico*. Ediciones Libertarias.

Querol Coll, E. (2016). Alexandre de Ros, degà de Tortosa i polemista al concili tarracense del 1636 sobre la predicació en català. *Beceroles: lletres de llengua i literatura*, 6, Article 6. <https://raco.cat/index.php/Beceroles/article/view/304257>

Querol, E., Chessa, E., Sorolla, N., Torres, J., & Villaverde, J. A. (2007). *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI. L'Alguer, Andorra, Catalunya, Ca-*

talunya Nord, la Franja, Illes Balears i Comunitat Valenciana. Generalitat de Catalunya. http://www20.gencat.cat/docs/Llengcat/Documents/Publicacions/Publicacions%20en%20linea/Arxiu/llenguaisocietat_inicisXXI.pdf

Querol Puig, E. (2004). Comparació dels usos i les representacions de les llengües a les Illes Balears, Catalunya, el País Valencià i Andorra. *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 43-62. <http://revistes.iec.cat/index.php/TSC/article/view/5729>

Quintana, A. (1972). *El català de la Codonyera (Terol, Aragó)*. Institución Fernando el Católico, Prensas Universitarias de Zaragoza, Gara d'Edicions.

Quintana, A. (2001). Las lenguas del Matarraña. En OMEZYMA (Ed.), *Guía turística del Mezquín-Matarraña. Teruel*. (p. 143-152). OMEZYMA.

Quintana, A. (2003). La lengua del Matarraña. En J. A. Benavente Serrano & T. Thomson Llisteri (Ed.), *Comarca del Matarraña*. Diputación General de Aragón. Departamento de Presidencia y Relaciones Institucionales. [http://www.aragon.es/estaticos/GobiernoAragon/Departamentos/PoliticaTerritorialJusticiaInterior/Documentos/docs/Areas/Informaci%C3%B3n%20territorial/Publicaciones/Coleccion_Territorio/Comarca_del_Matarrana/DOCUMENTOS_BLOQUE-IV\(3\)_A34E0464.PDF](http://www.aragon.es/estaticos/GobiernoAragon/Departamentos/PoliticaTerritorialJusticiaInterior/Documentos/docs/Areas/Informaci%C3%B3n%20territorial/Publicaciones/Coleccion_Territorio/Comarca_del_Matarrana/DOCUMENTOS_BLOQUE-IV(3)_A34E0464.PDF)

Quintana, A. (2004). *El aragonés residual del bajo Valle del Mezquín: Pa San Antón ni buaira ni dorondón* (2a ed.). Ayuntamiento de Torrecilla de Alcañiz. (1a edició: <http://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/07/30/04quintana.pdf>)

Quintana, A. (2006). Les llengües de la documentació de l'Arxiu del Consell de les Paüls d'Isàvena del 1546 al 1667 (I). *Alazet. Revista de Filología*, 0(18), 217-250. <http://revistas.iea.es/index.php/ALZ/article/view/278>

Quintana, A. (2008, 2009). La lengua catalana en el Bajo Aragón. *Rolde: Revista de cultura aragonesa*, 127-128, 34-43. <http://finestro.files.wordpress.com/2008/11/la-lengua-catalana-en-el-bajo-aragon.pdf>

Quintana i Font, A. (2003). Perspectives del català a Aragó. En R. Sistac i Vicén (Ed.), *De fronteres i mil·lennis: La Franja, any 2001* (p. 7-20). Institut d'Estudis Catalans. <http://books.google.es/books?id=0ejkGPdxLcQC&pg=PA5&ots=IQpVuyo5Y2&dq=De%20fronteres%20i%20mil%C2%B7lennis%3A%20la%20Franja%2C%20any%202001&lr&pg=PP1#v=onepage&q=De%20fronteres%20i%20mil%C2%B7lennis:%20la%20Franja,%20any%202001&f=false>

Quintana i Font, A. (2005). La lengua y la literatura catalanas en la frontera del Bajo Aragón. En Diputación General de Aragón (Ed.), *Comarca del Bajo Cinca*. http://www.comarcas.es/pub/documentos/documentos_bloque-IV.2.2_f7b401b7.pdf

Quintana i Font, A. (2010). Llei d'ús, protecció i promoció de les llengües d'Aragó. *Bece-roles: lletres de llengua i literatura*, 4, 75-87. <http://www.raco.cat/index.php/Becerroles/article/view/224953>

Quintana i Font, A. (2023, març 2). L'ensenyament de l'aragonès i del català*. *Temps de Franja*. <https://tempsdefranja.org/capsalera/lensenyament-de-laragones-i-del-catala/>

Rabella i Ribas, J. A. (2013). *Els orígens de la llengua catalana. Jo fideles vos seré*. Ajuntament de tremp, Institut d'Estudis Catalans, Ajuntament d'Areny de Noguera. <https://docs.google.com/file/d/0B6lw9SztEzLJUnNSMW9VeWZnVms/edit>

Rafel i Fontanals, J. (1981). *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional: Estudio fonológico* (Universitat de Barcelona, Ed.). Universitat de Barcelona.

Real Academia Español. (1975). *Posició de la RAE sobre el català a la Franja (La lengua de los valencianos)*. http://www.lafranja.net/?page_id=876

Ricart i Orús, Francesc. (2003). L'eclosió del català a la Franja: Una percepció (1975-2000). En R. Sistac i Vicén (Ed.), *De fronteres i mil·lennis: La Franja, any 2001*. Institut d'Estudis Catalans. <http://books.google.es/books?id=0ejkGPdxLcQC&lpg=PA5&ots=IQpVu-yo5Y2&dq=De%20fronteres%20i%20mil%C2%B7lennis%3A%20la%20Franja%2C%20any%202001&lr&pg=PP1#v=onepage&q=De%20fronteres%20i%20mil%C2%B7lennis:%20la%20Franja,%20any%202001&f=false>

Romance, C. (2011a, agost 3). Por l'Aragon monolingue. Humberto Vadillo, director cheneral de Cultura. *Purnas en o zierzo*. [cache] <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:lfco3wJdAwwJ:www.purnas.com/2011/08/03/por-laragon-monolingue-humberto-vadillo-director-cheneral-de-cultura/>

Romance, C. (2011b, agost 4). Mas sobre Humberto Vadillo. *Purnas en o zierzo*. [cache] <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:h16puLNplnkJ:www.purnas.com/2011/08/04/mas-sobre-humberto-vadillo>

RTVE. (2010, juny 18). Once ayuntamientos de Aragón recurrirán por inconstitucional la Ley de Lenguas. *RTVE.es*. <https://www.rtve.es/noticias/20100618/once-ayuntamientos-aragon-recurriran-insconstitucional-ley-lenguas/336136.shtml>

Saroihandy, J.-J. (1898). *Informes sobre el aragonés y el catalán de Aragón (1898-1916)*. Aladrada Ediciones (Sociedad Cultural Aladrada). <http://www.agapea.com/libros/Informes-sobre-el-aragones-y-el-catalan-de-Aragon-1898-1916--9788493710125-i.htm>

Sasot Escuer, M. (1995). *Així s'escriu a la Franja: Antologia comentada d'autors de l'Aragó catalanòfon*. IEBC. http://books.google.es/books?id=4vb6ml3s_24C&lpg=PA14&dq=asociacionisme%20franja&pg=PA10#v=onepage&q=asociacionisme%20franja&f=false

Saura Rami, J. A. (2006). Panorama lingüístico de Ribagorza. En Diputación General de Aragón (Ed.), *Comarca del Bajo Cinca*. http://www.comarcas.es/pub/documentos/documentos_IV-1_0fc1d01e.pdf

Saura Rami, J. A., & Sistac, R. (2004). Consideracions sobre el benasquès—Consideracions sobre el benasquès—Consideraciones sobre el benasqués (Informe sobre la llengua de Benasc). *Ripacurtia*, 2, 243-250. <http://www.raco.cat/index.php/Ripacurtia/article/view/28753>

Sebastià, X. (2001). El català a l'avantprojecte de llei de llengües d'Aragó de l'any 2001. Un llarg camí cap a la cooficialitat de la llengua catalana a l'Aragó. *Revista de llengua i dret*, 35, 39-78. http://www10.gencat.net/eapc_rld/revistes/revista.2008-09-19.5848911738/article.2008-11-11.0337071145/ca

Segura Malagó, J. J., & Tomás Faci, G. (2008). Conciencia y reivindicación lingüística en el Aragón medieval: El caso de las Cortes de Aragón de 1382-1384. *Alazet*, 20. https://www.academia.edu/3349334/Conciencia_y_reivindicaci%C3%B3n_ling%C3%B3n%C3%ADstica_en_el_Arag%C3%B3n_medieval_el_caso_de_las_Cortes_de_Arag%C3%B3n_de_1382-1384_con_Juan_Jos%C3%A9_Segura_Malag%C3%B3n

Seminari Aragonès de Sociolingüística. (2015, maig 9). *El censo de 2011 en Aragón. Avance de resultados sobre el aragonés y el catalán*. <http://www.slideshare.net/chabierg/ii-sesin-seminario-aragons-de-sociolingstica-censo-2011-zaragoza-9-mayo-2015>

Seminari Aragonès de Sociolingüística, Sorolla, N., Gimeno, C., Espluga, J., Eito, A., Morret, M., & Giralt, J. (2014, octubre 28). Investigación sociolingüística. *Heraldo de Aragón*, 22. <http://semarasoc.wix.com/blog#!ARTICULOS-DE-OPINION-IMPULSADOS-POR-EL-SEMINARIO-ARAGONES-DE-SOCIOLING%C3%9CISTICA/cmbz/5526aa4b0cf215f35a51b3e9>

Serrano-Dolader, D. (2008). Apuntes sobre la(s) llengua(s) de la comarca del Bajo Aragón – Caspe / Baix Aragó – Casp. *Caballú Albiac, Miguel / Cortés Borroy, Fco. Javier* (coords.): *Comarca de Bajo Aragón – Caspe, Zaragoza, Colección Territorio, Gobierno de Aragón*, 2008, pp. 281-295. http://www.comarcas.es/pub/documentos/documentos_documento_apuntes_4a4edce8_c127c57c.pdf

Sistac i Vicén, R. (1993). *El ribagorçà a l'alta Llitera: Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*. Institut d'Estudis Catalans.

- Sistac i Vicén, R.** (2003). *De fronteres i mil·lennis: La Franja, any 2001*. Institut d'Estudis Catalans. <http://books.google.es/books?id=0ejkGPdxLcQC&lpg=PA5&ots=IQpVuyo-5Y2&dq=De%20fronteres%20i%20mil%C2%B7lennis%3A%20la%20Franja%2C%20any%202001&lr&pg=PP1#v=onepage&q=De%20fronteres%20i%20mil%C2%B7lennis:%20la%20Franja.%20any%202001&f=false>
- Sistac, R.** (2014). Lengua, cultura, sentimiento, identidad y ciudadanía en La Franja: ¿Un cóctel explosivo o un reto creativo? En Asociación Aragonesa de Sociología (Ed.), *II Jornadas Aragonesas de Sociología* (Asociación Aragonesa de Sociología).
- Somos Zaragoza.** (2011, agost 5). Dos frases de nuestro flamante nuevo Director General de Cultura del Gobierno de Aragón. *Somos Zaragoza*. <https://somozaragoza.wordpress.com/2011/08/05/dos-frases-de-nuestro-flamante-nuevo-director-general-de-cultura-del-gobierno-de-aragon/>
- Soprolla, N.** (2020, febrer 14). Xapurriau: Nom, límits, grafia i futur. *Viles i gents, La Comarca*. <https://www.lacomarca.net/opinion/xapurriau-nom-limites-grafia-i-futur/>
- Sorolla, N.** (2010, octubre 26). Lo primer Consell Superior de les Llengües. *Xarxes socials i llengües*. <https://xarxes.wordpress.com/2010/10/26/el-primer-consell-superior-de-les-llengues/>
- Sorolla, N.** (2003a). *Lleis de Comarcalització d'Aragó per als municipis catalanoparlants*. <http://www.mallorcaweb.net/catalarago/documents/comarcalitzacio/index.htm>
- Sorolla, N.** (2003b). *Propostes toponímiques per als nuclis de població de la Franja*. <http://www.lafranja.net/wp-content/uploads/2012/04/Propostes-topon%C3%ADmiques-per-als-nuclis-de-poblaci%C3%B3-de-la-Franja.pdf>
- Sorolla, N.** (2003c). *Quins pobles són de la Franja?* | *La Franja*. http://www.lafranja.net/?page_id=971
- Sorolla, N.** (2005). El català a la Franja. Any 2003. *Ripacurtia. Benavarri. Centre d'Estudis Ribagorçans (CERIB)*, 3, 239-253. <http://www.lafranja.net/articles/FranjaSorolla.pdf>
- Sorolla, N.** (2008, juliol 23). Les bases del PAR discrepen amb la direcció per la Llei de llengües. *Xarxes socials i llengües*. <https://xarxes.wordpress.com/2008/07/23/les-bases-del-par-discrepen-amb-la-direccio-per-la-lllei-de-llengues/>
- Sorolla, N.** (2009a). El Futur del català a la Franja. En E. Boix-Fuster (Ed.), *Futurs del català, Els. Un estat de la qüestió i una qüestió d'estat* (p. 139-162). Edicions Universitat Barcelona. <http://books.google.es/books?id=HS4Hgi9Cpu4C&lpg=PA139&ots=Z6RBSOwxg-&dq=sorolla%20futurs%20catal%C3%A0&hl=ca&pg=PA139#v=onepage&q=sorolla%20futurs%20catal%C3%A0&f=false>

- Sorolla, N.** (2009b, juliol 1). Llei de llengües socialista: Introducció, nus i... (sshht! el bo es mor al final de la peli). *Xarxes socials i llengües*. <https://xarxes.wordpress.com/2009/07/01/lllei-de-llengues-socialista-introduccio-nus-i-sshht-el-bo-es-mor-al-final-de-la-peli/>
- Sorolla, N.** (2011, agost 5). "El chapurriau, evidentement distint, ja en primera escucha, tanto del catalán como del valenciano". *Xarxes socials i llengües*. <https://xarxes.wordpress.com/2011/08/05/el-chapurriau-evidentemente-distinto-ya-en-primera-escucha-tanto-del-catalan-como-del-valenciano/>
- Sorolla, N.** (2012, juliol 10). [@natxosorolla] *És complicat lo nom que el PP vol donar a la llengua de la Franja. Li haurem de dir LAPAO (llengua aragonesa pròpia del àrea oriental) #lapao* [Tweet]. Twitter. <https://twitter.com/natxosorolla/status/222646153731244032>
- Sorolla, N.** (2013, juny 14). L'aïllament de la Llei de llengües: El Ministre de Cultura afirma que el LAPAO és català [transcripció]. *Xarxes socials i llengües*. <https://xarxes.wordpress.com/2013/06/14/laiament-de-la-lllei-de-llengues-el-ministre-de-cultura-afirma-que-el-lapao-es-catala-transcripcio/>
- Sorolla, N.** (2014a, març 17). El Govern d'Aragó incompleix els terminis de la Llei de llengües. *Xarxes socials i llengües*. <https://xarxes.wordpress.com/2014/03/17/el-govern-darago-incompleix-els-terminis-de-la-lllei-de-llengues/>
- Sorolla, N.** (2014b). Els catalanoparlants, els diglòssics i els monolingües. Grups sociolingüístics a la Franja. *Revista de Llengua i Dret*, 0(61), 87-122. <https://doi.org/10.2436/20.8030.02.56>
- Sorolla, N.** (2015, juliol 30). L'evolució del català a la Franja 2004-2014. *Xarxes socials i llengües*. <https://xarxes.wordpress.com/2015/07/30/evolucio-del-catala-a-la-franja-2004-2014/>
- Sorolla, N.** (2016). *Tria de llengües i rols sociolingüístics a la Franja des de la perspectiva de l'anàlisi de xarxes socials* [Universitat de Barcelona]. <https://xarxes.wordpress.com/tesi-natxo-sorolla/> <http://www.tdx.cat/handle/10803/373905>
- Sorolla, N.** (2017, abril 26). ABC (1938) "Por Fraga, Torrente de Cinca, Mazalcorreig y Mequinenza se habla catalán ya. El «hecho diferencial» famoso". *Xarxes socials i llengües*. <https://xarxes.wordpress.com/2017/04/26/abc-1938-por-fraga-torrente-de-cinca-mazalcorreig-y-mequinenza-se-habla-catalan-ya-el-hecho-diferencial-famoso/>
- Sorolla, N.** (2019). Un procés de substitució lingüística a la Franja? ARTS. *Revista del Cercle de Belles Arts de Lleida*, Núm. 46. *La Franja de Ponent*. <https://repositori.udl.cat/handle/10459.1/65727>

Sorolla, N. (2022). El aragonés medieval: Lengua y Estado en el reino de Aragón, de Guillermo Tomás Faci, per Natxo Sorolla. *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 32, Article 32. <https://raco.cat/index.php/TSC/article/view/403368>

Sorolla, N., Gimeno Monterde, C., Giralt Latorre, J., Montañés Grado, M., Moret Oliver, M. T., Reyes Garreta, A., Sistac, R., Solé Camardons, J., & Torrijos, A. (2018). *Llengua i societat a la Franja. Anàlisi de l'Enquesta d'usos lingüístics (2004-2014)* (N. Sorolla, Ed.). Prensas de la Universidad de Zaragoza. <https://zaguan.unizar.es/record/76843>

Terra. (2007, maig 24). *Iglesias dice que el PSOE ha hecho «las máximas inversiones» en Aragón y propone «aprovechar las oportunidades».*

Tomás Faci, G. (2011). Derecho y fiscalidad en la construcción de una frontera interna en la Corona de Aragón (Ribagorza, 1250-1300). *Hispania*, 71(239), 615-638. <http://hispania.revistas.csic.es/index.php/hispania/article/viewArticle/351>

Tomás Faci, G. (2016). Las lenguas de Aragón en el siglo XVI según el arzobispo Hernando. *Alazet*, 28. <https://revistas.iea.es/index.php/ALZ/article/view/2646>

Tomás Faci, G. (2020). *El aragonés medieval. Lengua y Estado en el reino de Aragón*. Prensas de la Universidad de Zaragoza. https://www.researchgate.net/publication/342200536_El_aragones_medieval_Lengua_y_estado_en_el_reino_de_Aragon

Tomás Faci, G., & Moret Oliver, M. T. (2014). *El pleito del guijaje ganadero de Ribagorza (1316-1319). Edición y estudio histórico-lingüístico*. Institución «Fernando el católico», Diputación de Zaragoza. https://www.academia.edu/9093625/El_pleito_del_guajaje_ganadero_de_Ribagorza_1316-1319_Edici%C3%B3n_y_estudio_hist%C3%B3rico-ling%C3%B3stico_con_Mar%C3%ADa_Teresa_Moret_Oliver

Trasobares, J. L. (2009, juny 30). Cómo liarla con la ley de Lenguas (El independiente). *El Periódico de Aragón*. <https://www.elperiodicodearagon.com/opinion/2009/06/30/independiente-47817859.html>

Auto 108/2010, (2010) (testimony of Tribunal Constitucional). <https://hj.tribunalconstitucional.es/HJ/ca/Resoluc>

Sentencia 56/2016, (2016) (testimony of Tribunal Constitucional). <https://hj.tribunalconstitucional.es/HJ/ca/Resolucion/Show/24890>

Ubalde, J. (2013). L'adopció d'actituds lingüístiques: Un estudi transversal sobre les actituds vers el català en adolescents de Catalunya i la Franja. *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 0 (23), 287-302. <http://revistes.iec.cat/index.php/TSC/article/view/83149>

Vadillo, H. (2009, desembre 10). Aragón, paraíso políglota. *Libertad Digital*. <https://www.libertaddigital.com/opinion/humberto-vadillo/aragon-paraíso-políglota-52272/>

Vallespí Pérez, E. (2010). El grupo del Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón: Evocación en su correspondencia epistolar (1883-1954). *Caesaraugusta*, 81, 5-466.

Valls, E., & Sorolla, N. (Directors). (2022, gener 28). *El procés de substitució lingüística a la Ribagorça*. <https://www.youtube.com/watch?v=0rSp2hvJLJE>

Vidal, J. C. (2007). Les reculades del català a la Catalunya Nova: A. El cas de Graus i de la Ribagorça Occidental, b. Extensió i estat del ribagorçano-grausí, La Llitera, Casp, El Baix Aragó i la Matarranya. En *Origen i evolució de la llengua catalana* (3a ed.). La Busca edicions. <https://binper.files.wordpress.com/2012/04/origenoc.pdf>

Vidiella Jasá, S. (1916). *Pa de casa: Converses sobre coses passades y presents de la vila de Calaceit* (Vol. 2). Disputación General de Aragón, Departamento de Cultura y Educación. <https://lenguasdearagon.org/wp-content/uploads/2016/12/La-vila-de-Calaceit.pdf>

Vila i Moreno, F. X. (2001). Demografia lingüística. En F. Vallverdú (Ed.), A. F. Vallverdú (dir.). *Enciclopèdia de la Llengua Catalana* (p. 214-233). Edicions 62.

Vila, P. (1929, agost 7). Les Marques de Ponent. Entre el Cinca i la Noguera Ribagorçana: La feina. *La Publicitat*, 1. https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1464601

Vilaweb. (2006, maig 23). *Aragó suspèn la participació en l'Euroregió*. <http://www.vilaweb.cat/noticia/1895792/20060523/noticia.html>

Villagrasa Rozas, M. del M. (1999). Notas sobre la tramitación parlamentaria de la ley de Patrimonio Cultural Aragonés. *Proyecto social: Revista de relaciones laborales*, 7, 221-232. <http://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/229756.pdf>

Viquipèdia. (s.d.-a). Federació d'Associacions Culturals de l'Aragó Oriental. En *Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure*. Recuperat 25 agost 2022, de https://ca.wikipedia.org/w/index.php?title=Federaci%C3%B3_d%27Associacions_Culturals_de_l%27Arag%C3%B3_Oriental&oldid=30318282

Viquipèdia. (s.d.-b). No Hablamos Catalán. En *Viquipèdia, l'enciclopèdia lliure*. Recuperat 25 agost 2022, de https://ca.wikipedia.org/w/index.php?title=No_Hablamos_Catal%C3%A1n&oldid=29212225

Xarxa CRUSCAT. (2011a). *Informe sobre la situació de la llengua catalana (2008-09)*. Observatori de la Llengua Catalana. <http://blogs.iec.cat/cruscat/publicacions/informe/>

Xarxa CRUSCAT. (2011b). *Informe sobre la situació de la llengua catalana (2010)*. Observatori de la Llengua Catalana. <http://blogs.iec.cat/cruscat/publicacions/informe/>

Xarxa CRUSCAT. (2012). *Informe sobre la situació de la llengua catalana (2011)*. Observatori de la Llengua Catalana. <http://blogs.iec.cat/cruscat/publicacions/informe/>

Xarxa CRUSCAT. (2013). *VI Informe sobre la situació de la llengua catalana (2012)*. Observatori de la Llengua Catalana. <http://blogs.iec.cat/cruscat/publicacions/informe/>

Xarxa CRUSCAT. (2014). *VII Informe sobre la situació de la llengua catalana (2013)*. Observatori de la Llengua Catalana. <http://blogs.iec.cat/cruscat/publicacions/informe/>

Xarxa CRUSCAT. (2015). *VIII Informe sobre la situació de la llengua catalana (2014)*. Observatori de la Llengua Catalana. <http://blogs.iec.cat/cruscat/publicacions/informe/>

Xarxa CRUSCAT. (2016). *IX Informe sobre la situació de la llengua catalana (2015)*. Observatori de la Llengua Catalana. <http://blogs.iec.cat/cruscat/publicacions/informe/>

**Càtedra de
Drets Lingüístics**

